।। सबका मालिक आत्मा ।।

सस्नेह निमंत्रण

आत्मा मालिक

गुरुपौर्णिमा

महोत्सव

दि.८ जुलै ते १० जुलै २०२५

Invitation

AATMA MALIK

GURUPOURNIMA

MAHOTSAV

On 8 July to

10 July 2025

आत्मा (SOUL)

।। हृदयामध्ये आत्म्यावरती प्रेम करण्याची कला म्हणजे ध्यान ।।

आत्मचिंतनाद्वारे

विश्वशांतीचा संदेश देणारे मासिक

।। ॐ गुरुदेव ।।

आत्मा मालिक

जून-२०२५

।। सबका मालिक आत्मा ।।

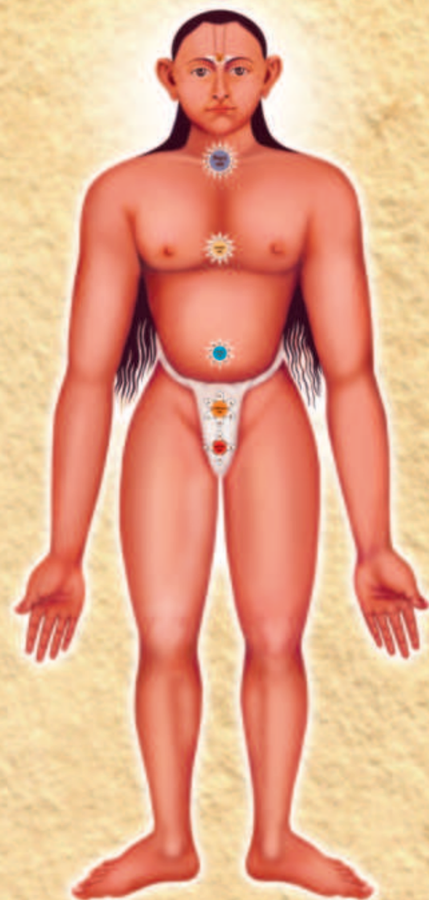

।। अमृतवाणी ।।

या जगात एकच सत्य आहे आणि ते म्हणजे आत्मा. जगातील सर्व वस्तू नष्ट होतील, सृष्टीत असंख्य घडामोडी होतील, पण आत्मा हा चिरकाल टिकेल. कारण त्याला आदिही नाही आणि अंतही नाही. अनादि कालापासून आत्मतत्त्व चालत आलेले आहे आणि अनंतकाळापर्यंत असेच चालत राहील. कारण तो अमर आहे. सर्व देवांच्या उत्पत्तीपूर्वी आत्मा अस्तित्वात होता म्हणून आपण आत्म्याची पूजा केली पाहिजे. आत्म्यावर प्रेम केले पाहिजे. तसेच क्षणभर केलेले आत्मचिंतन कितीतरी श्रेष्ठ आहे. आत्म्याची पुजा केल्यास ती सर्व देवांची पूजा होते.

ईश्वरप्राप्तीचा सर्वात साधा, सोपा आणि सहज मार्ग म्हणजे आत्मचिंतन. कारण ईश्वर आत्म्याच्या स्वरुपात प्रत्येकाच्या, हृदयात बसलेला आहे. नुसतं रुपाला न पाहता ‘स्व-रुपाला’ पहा आणि ईश्वर प्राप्ती करुन घ्या.

आत्मा हा निर्गुण आणि निराकार आहे. त्याला पाहण्यासाठी कोणत्यातरी सगुण साकार रुपाची आवश्यकता असते. म्हणून कोणत्याही आकारात निराकाराचे ध्यान करावे. सद्‌गुरुचे आत्मरुपात ध्यान करा. आत्म्याला जात, धर्म नसतो. हिंदू, मुस्लिम, शीख, पारसी सर्वांना आत्मचिंतनाने ईश्वरप्राप्ती होते. भगवान श्रीकृष्ण, येशुख्रिस्त, मोहंमद पैगंबर, गुरूनानक, भगवान महावीर, भगवान गौतम बुध्द या सगळ्यांनी आत्म्याची ओळख करुन घेऊन त्याचे चिंतन केले म्हणूनच ते ईश्वररुप झाले.

।। आत्मा मालिक ।।

''आत्मचिंतनाद्वारे विश्वशांतीचा संदेश देणारे मासिक''

मासिक ॐ गुरुदेव

वर्ष २४ वे अंक ०६ वा जून २०२५ ● RNI-MAHMAR/2001/4853

संस्थापक संपादक

हृदयनिवासी संत सच्चिदानंद महाराज
हृदयनिवासी संत देवानंद महाराज

संपादक

संत परमानंद महाराज
मो. ९५९५९७०२२०, ९९२२०७०२२०

संपादकीय सल्लागार

श्री. नंदकुमार सूर्यवंशी
श्री. भगवान दौंड
श्री. हनुमंत भोंगळे

मार्गदर्शक

संत निजानंद महाराज
संत विवेकानंद महाराज

आत्मा मालिक ध्यानपीठ

दीपक टिळेकर, मो. ८३८००३९३०५
सुखदेव मोरे, मो. ७०५८०५९६६१

प्रसादालय विभाग (अखंड अन्नदान छत्र)

श्री. प्रकाश भट, मो. ८६०५४६४५५५
श्री. बाळासाहेब गोर्डे, मो. ७५८८६९४०७४
श्री. प्रकाश गिरमे, मो. ९८५०३३८०५५

धर्मशाळा (निवास व्यवस्था)

कुमार पाटील, मो. ९९२२२२८६५५
विलास गायकवाड, मो. ९९२२१७४२११

संपादकीय - आत्मसाक्षात्काराचे विज्ञान - संत परमानंद महाराज ... ४
सगुण - संकल्पना व उपासना (भाग २) -डॉ. विजय बाणकर ... ७
ज्ञानेश्वरीचे सहज स्मरण-४ - नामदेव सदावर्ते ... १३
वारी एक जीवन अनुभव -बंडोपंत कुलकर्णी ... १८
'ज्ञानेश्वरी'तील आत्मादर्शक सौंदर्यस्थळे : ४ - डॉ. सुनील शिंदे ... २३
संत सहवास आणि आत्मोद्धार -बी. के. गायकवाड ... २६
गुरु वाक्य - नरेश यादव ... २८

या अंकात प्रसिध्द झालेल्या लेखांतील मतांशी संपादक, प.पू. गुरुदेव माऊली, आश्रम संत, पदाधिकारी, मुद्रक आणि प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही. (वादप्रतिवाद कोपरगांव न्यायकक्षेत.)

ॐ गुरुदेव हे मासिक संपादक, मालक व प्रकाशक संत परमानंद महाराज, विश्वात्मक जंगली महाराज आश्रम ट्रस्ट, मु.पो. कोकमठाण यांनी मुद्रक संतोष दत्तात्रय माळी, श्री ग्राफिक्स, गांधीनगर रोड, कोपरगांव, जि. अहमदनगर-४२३६०१ येथे मुद्रीत करुन विश्वात्मक जंगली महाराज आश्रम ट्रस्ट, मु.पो.कोकमठाण, ता. कोपरगांव, जि. अहमदनगर-४२३६०१ येथे प्रकाशित केले.

सर्व देवांचा देव आत्मा! आत्मा हा प्रत्येकाच्या हृदयात निवास करतो व तो ध्यानाने प्राप्त होतो.

संपादकीय

आत्मसाक्षात्काराचे विज्ञान

ध्यानादरम्यान मेंदूच्या डीफॉल्ट मोड नेटवर्कमध्ये कमी क्रियाशीलता दिसून येते. आपण शांत बसलेलो असतानाही मेंदूतील जो भाग काम करीत असतो, त्याला शास्त्रज्ञांनी डिफॉल्ट मोड नेटवर्क असे नाव दिलेले आहे. जेव्हा त्याची क्रियाशीलता कमी होते, तेव्हा साधकाला स्वतःच्या अहंकारापासून मुक्ती मिळते आणि ती विश्वाशी एकरूपतेचा अनुभव घेते. याला वैज्ञानिक भाषेत इगो डिझॉल्युशन असे म्हणतात. अनेक संशोधनांनी हे दाखवले आहे की दीर्घकालीन ध्यानामुळे साधकांच्या मेंदूत संरचनात्मक बदल होतात, ज्यामुळे त्यांची भावनिक स्थिरता, एकाग्रता वाढते.

-संत परमानंद महाराज

आत्मसाक्षात्कार ही अशी प्रक्रिया आहे जी व्यक्तीला स्वतःच्या खऱ्या स्वरूपाचा शोध घेण्यास, जीवनाचे खरे उद्दिष्ट समजून घेण्यास आणि अंतिम सत्याशी एकरूप होण्यास प्रेरित करते. भारतीय दर्शनशास्त्रात, विशेषतः वेदांत आणि योगशास्त्रात, आत्मसाक्षात्काराला जीवनाचे अंतिम ध्येय मानले गेले आहे. परंतु आधुनिक युगात, विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे, आत्मसाक्षात्काराला केवळ आध्यात्मिक दृष्टिकोनातूनच नव्हे, तर वैज्ञानिक दृष्टिकोनातूनही समजून घेण्याचा प्रयत्न होत आहे. हे दोन्ही दृष्टिकोन एकमेकांना पूरक ठरू शकतात, कारण दोन्हींचे ध्येय एकच आहेः सत्याचा शोध. हा सत्याचा शोध घेण्याचा अर्थात आत्मसाक्षात्काराचा मार्ग आपल्याला सद्गुरू आत्मा मालिक माऊली दाखवतात.

विज्ञान हे सत्याचा शोध घेण्याचे एक व्यवस्थित आणि तर्कसंगत साधन आहे. आत्मसाक्षात्काराच्या संदर्भात, विज्ञानाचा उपयोग चेतना, मन आणि मेंदू यांच्या कार्यपद्धतीचा अभ्यास करण्यासाठी होतो. न्यूरोसायन्स, मानसशास्त्र आणि भौतिकशास्त्र यासारख्या शाखांनी आत्मसाक्षात्काराच्या प्रक्रियेला समजून घेण्यासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. न्यूरोसायन्सच्या दृष्टिकोनातून, आत्मसाक्षात्कार हा मेंदूतील विशिष्ट प्रक्रियांशी संबंधित आहे, जिथे व्यक्तीच्या चेतनेत परिवर्तन घडून येते. ध्यान, योग आणि इतर आध्यात्मिक साधनांद्वारे मेंदूच्या या भागांमध्ये बदल घडतात, ज्यामुळे व्यक्तीला स्वतःच्या अंतर्मनाशी आणि विश्वाशी एकरूपतेचा अनुभव येतो. आश्रमातील अनेक थोर साधू-संतांनी, साधकांनी या एकरुपतेचा अनुभव घेतलेला आहे, आजही घेत आहेत.

ध्यानादरम्यान मेंदूच्या डीफॉल्ट मोड नेटवर्कमध्ये कमी क्रियाशीलता दिसून येते. आपण शांत बसलेलो असतानाही मेंदूतील जो भाग काम करीत असतो, त्याला शास्त्रज्ञांनी डिफॉल्ट मोड नेटवर्क असे नाव दिलेले आहे. जेव्हा त्याची क्रियाशीलता कमी होते, तेव्हा साधकाला स्वतःच्या अहंकारापासून मुक्ती मिळते आणि ती विश्वाशी एकरूपतेचा अनुभव घेते. याला वैज्ञानिक भाषेत इगो डिझॉल्युशन असे

म्हणतात, अनेक संशोधनांनी हे दाखवले आहे की दीर्घकालीन ध्यानामुळे साधकांच्या मेंदूत संरचनात्मक बदल होतात, ज्यामुळे त्यांची भावनिक स्थिरता, एकाग्रता वाढते. ही एकाग्रताच आपल्या आत्म्याला परमात्म्याशी जोडण्याचे अर्थात आत्मसाक्षात्कारापर्यंत नेण्याचे कार्य करते.

क्वांटम फिजिक्सनेही आत्मसाक्षात्काराच्या संकल्पनेला एक नवीन आयाम दिला आहे. क्वांटम सिद्धांतानुसार, विश्वातील सर्व काही परस्पराशी संबंधित आहे. ही संकल्पना भारतीय दर्शनशास्त्रातील अहम् ब्रह्मास्मि (मीच ब्रह्म आहे) या विचाराशी सुसंगत आहे.

आत्मसाक्षात्कार ही एक सलग आणि सखोल प्रक्रिया आहे, जी केवळ बौद्धिक ज्ञान असून प्राप्त होत नाही. यासाठी आत्मचिंतन, साधना आणि आत्म्याच्या अंतरंगात जाण्याची तयारी आवश्यक आहे. ही प्रक्रिया अनेक टप्प्यांमधून जाते, ज्यामध्ये स्वतःच्या विचारांचे निरीक्षण, भावनांचे नियमन आणि अंतिमतः अहंकारापासून मुक्ती यांचा समावेश होतो. योगशास्त्रात या प्रक्रियेला अष्टांग योगाच्या माध्यमातून समजावले जाते, ज्यामध्ये यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान आणि समाधी यांचा समावेश आहे. प्रत्येक टप्पा व्यक्तीला स्वतःच्या चेतनेत खोलवर नेण्यासाठी आणि अंतिम सत्याशी जोडण्यासाठी डिझाइन केलेला आहे.

वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून, ही प्रक्रिया मेंदूच्या न्यूरोप्लास्टिसिटीवर अवलंबून आहे. न्यूरोप्लास्टिसिटी म्हणजे मेंदूची स्वतःला पुन्हा आकार देण्याची आणि नवीन न्यूरल कनेक्शन्स बनवण्याची क्षमता. ध्यान, योग आणि इतर साधनांद्वारे मेंदूच्या या क्षमतेचा उपयोग करून साधक स्वतःच्या विचारपद्धती, भावना आणि विश्वाविषयीच्या समजुती बदलू शकते. उदाहरणार्थ, माइंडफुलनेस-आधारित संज्ञानात्मक थेरपी आणि इतर मानसशास्त्रीय पद्धतींनी दाखवले आहे की नियमित ध्यानामुळे तणाव, चिंता आणि नैराश्य कमी होऊन व्यक्तीच्या मानसिक स्पष्टतेत वाढ होते.

आत्मसाक्षात्काराचा सर्वात मोठा परिणाम म्हणजे व्यक्तीच्या जीवनात येणारी शांती आणि समाधान. जेव्हा व्यक्ती स्वतःच्या खऱ्या स्वरूपाचा अनुभव घेते, तेव्हा तिला बाह्य जगाच्या मायेपासून मुक्ती मिळते. यामुळे तिच्या जीवनातील तणाव, भय आणि असुरक्षितता कमी होते. वैज्ञानिक अभ्यासांनी दाखवले आहे की आत्मसाक्षात्काराच्या अनुभवामुळे व्यक्तीच्या मानसिक आणि शारीरिक आरोग्यावर सकारात्मक परिणाम होतो. उदाहरणार्थ, ध्यान साधकांमध्ये कॉर्टिसॉलचे प्रमाण कमी होते, रक्तदाब नियंत्रणात राहतो आणि रोगप्रतिकारक शक्ती वाढते.

आत्मसाक्षात्काराच्या टप्प्यापर्यंत पोहचण्यासाठी प्रचंड संयम, समर्पण आणि आत्मनियंत्रण आवश्यक आहे. अनेकदा, व्यक्तीला स्वतःच्या मनातील नकारात्मक विचार, भीती आणि अहंकार यांचा सामना करावा लागतो. वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून, ही प्रक्रिया मेंदूच्या प्रतिरोधक यंत्रणांशी संबंधित आहे, जिथे मेंदू स्वतःला बदलण्यास प्रतिकार करतो. याला न्यूरल रिजिडिटी असे म्हणतात. यामुळे व्यक्तीला ध्यान किंवा साधनेत अडचणी येऊ शकतात. परंतु नियमित सराव आणि योग्य मार्गदर्शनाने या अडचणींवर मात करता येते. सद्गुरू माऊलींच्या मार्गदर्शनाखाली आश्रमात नित्य ध्यान-अनुष्ठानांच्या माध्यमातून हा मार्ग प्रशस्त झाला आहे.

अनेकांचा असा समज आहे की आत्मसाक्षात्कार म्हणजे केवळ एक भावनिक किंवा रहस्यमय

अनुभव. परंतु खरे तर, हा एक सखोल आणि वैज्ञानिकदृष्ट्या समजून घेता येणारा अनुभव आहे, जो व्यक्तीच्या चेतनेत परिवर्तन घडवतो. आणखी एक गैरसमज म्हणजे आत्मसाक्षात्कार हा केवळ संन्यासी किंवा साधकांसाठी आहे. प्रत्यक्षात, हा अनुभव प्रत्येक व्यक्तीला प्राप्त होऊ शकतो, जर ती योग्य मार्गाने आणि समर्पणाने प्रयत्न करेल.

आधुनिक जीवनशैलीत, जिथे तणाव, स्पर्धा आणि भौतिकवाद यांचा प्रभाव वाढत आहे, आत्मसाक्षात्काराचे महत्त्व अधिकच वाढले आहे. विज्ञान आणि अध्यात्म यांचा समन्वय साधून, आपण एक असे जीवन निर्माण करू शकतो जे बाह्य यश आणि अंतरिक शांती यांचा समतोल साधते. उदाहरणार्थ, कॉर्पोरेट जगात माइंडफुलनेस आणि ध्यानाचे प्रशिक्षण आता सामान्य झाले आहे, ज्यामुळे कर्मचाऱ्यांची उत्पादकता आणि मानसिक आरोग्य सुधारते. याशिवाय, शाळा आणि विद्यापीठांमध्येही योग आणि ध्यानाचे शिक्षण देण्यावर भर दिला जात आहे, ज्यामुळे तरुण पिढीला आत्मसाक्षात्काराच्या मार्गावर जाण्यास प्रोत्साहन मिळते.

आत्मसाक्षात्कार हा मानवी जीवनाचा सर्वोच्च उद्देश आहे. न्यूरोसायन्स, क्वांटम भौतिकशास्त्र आणि मानसशास्त्र यांसारख्या शाखांनी आत्मसाक्षात्काराला एक नवीन संदर्भ दिला आहे, ज्यामुळे तो केवळ एक रहस्यमय अनुभव न राहता, एक वैज्ञानिक प्रक्रिया म्हणूनही समजला जात आहे. या प्रक्रियेद्वारे व्यक्ती स्वतःच्या खऱ्या स्वरूपाचा शोध घेते, जीवनातील तणाव आणि असुरक्षिततेपासून मुक्त होते आणि विश्वाशी एकरूपतेचा अनुभव घेते. आधुनिक युगात, जिथे मानवता अनेक संकटांना तोंड देत आहे, आत्मसाक्षात्काराचे विज्ञान आपल्याला एक शांत, समृद्ध आणि अर्थपूर्ण जीवनाकडे नेऊ शकते. म्हणूनच, आत्मा मालिक माऊली सर्व संसारी जीवांना आत्मप्राप्तीच्या या महान ध्येयाप्रत नेण्यासाठी, स्वतःची ओळख करून घेण्यासाठी अहोरात्र प्रयत्न करीत आहेत. आपणही या ध्यानयज्ञात सहभागी होऊन स्वस्वरूपाची प्राप्ती करून घेऊ या.

||आत्मा मालिक||

-संत परमानंद महाराज,
संपादक

***

सर्वोत्तमदासलक्षणे

सर्वोत्तम देव एकच आहे, तोच विश्व होऊन त्यांत अनेक सजीव, सगुण व साकार रूपांनी नांदत आहे, हे तो जाणता भक्त (रामदास) जाणत असतो. अनेकांत तो एकच देव असल्याचे तो पहात असतो. म्हणूनच सगुण देवाचे भजन करतानाही देवाच्या सगुणनिर्गुणातीत अशा मूळ स्वरूपाविषयी त्याच्या मनांत किंचितही भ्रम नसतो. आकारास आलेली विविध रूपे ही त्यानेच धारण केलेली रूपे असून त्याच्याच मूळ रूपात ती लय पावून जाणार आहेत, असे तो अनुभवपूर्वक जाणून असतो.

- डॉ. विजय बाणकर

समर्थ श्रीरामदासस्वामीकृत 'मनाचे श्लोक' हा जणू एक छोटेखानी महान ग्रंथच आहे. या ग्रंथामध्ये एकूण दोनशे पाच श्लोक आहेत. यांत केवळ समर्थ श्रीरामदासस्वामींच्याच नव्हे तर अध्यात्मशास्त्रयुक्त सकळ साहित्याचेही सार व्यक्त झाले आहे. प्राथमिक साधकांपासून सिद्धावस्थेपर्यंतच्या सर्व मानवांना सदासर्वदा सन्मार्गावर राहण्यासाठीची शिकवण 'मनाचे श्लोक' वाचताना मिळत राहते.

'जगीं धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा' असे चतुर्थ चरण असलेले दहा श्लोक यांत आहेत. सत्तेचाळीस ते छप्पन्न क्रमांक असलेले ते श्लोक असे आहेत -

मनीं लोचनीं श्रीहरी तोचि पाहे। जनीं जाणता भक्त होऊनि राहे।
गुणीं प्रीती राखे क्रमू साधनाचा। जगीं धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा।।४७।।

सदा देवकाजीं झिजे देह ज्याचा। सदा रामनामें वदे नित्य वाचा।
स्वधर्मेंचि चाले सदा उत्तमाचा। जगीं धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा ।।४८।।

सदा बोलण्यासारिखे चालताहे। अनेकीं सदा एक देवासि पाहे।
सगूणीं भजे लेश नाही भ्रमाचा। जगीं धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा ।।४९।।

नसे अंतरीं काम नाना विकारी। उदासीन जो तापसी ब्रह्मचारी।
निवाला मनीं लेश नाही तमाचा। जगीं धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा ।।५०।।

मदें मत्सरें सांडिला स्वार्थबुद्धी। प्रपंचीक नाही जयातें उपाधी।
सदा बोलणें नम्र वाचा सुवाचा। जगीं धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा ।।५१।।

क्रमी वेळ जो तत्त्वचिंतानुवादें। न लिंपे कदा दंभवादें विवादें।
करी सूखसंवाद जो ऊगमाचा। जगीं धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा ।।५२।।

सदा आर्जवी प्रीय जो सर्वलोकीं। सदासर्वदा सत्यवादी विवेकी।
न बोले कदा मिथ्य वाचा त्रिवाचा। जगीं धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा ।।५३।।

सदा सेवि आरण्य तारुण्यकाळीं। मिळेना कदा कल्पनेचिनि मेळीं।
चळेना मनीं निश्चयो दृढ ज्याचा। जगीं धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा ।।५४।।

नसे मानसीं नष्ट आशा दुराशा। वसे अंतरीं प्रेमपाशा पिपाशा।
ऋणी देव हा भक्तिभावें जयाचा। जगीं धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा ।।५५।।

दिनाचा दयाळू मनाचा मवाळू। स्नेहाळू कृपाळू जनीं दासपाळू।

सर्व देवांचा देव आत्मा! आत्मा हा प्रत्येकाच्या हृदयात निवास करतो व तो ध्यानाने प्राप्त होतो.

तया अंतरीं क्रोध संताप कैंचा। जगीं धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा।।५६।।

या श्लोकांचा साकल्याने विचार करताना असे दिसून येते की, यांत सर्वोत्तम दासाच्या लक्षणांबरोबरच देवाचे सर्वोत्तम स्वरूपही व्यक्त वा सूचित केले गेले आहे. दास हा साधक असतो तर देव हे त्याचे एकमेव साध्य असते. पण खरे तर, वेदांनी 'तत् त्वं असि' व 'अयं आत्मा ब्रह्म' या महावाक्यांतून उल्लेखिल्याप्रमाणे साधक हा स्वतःच स्वतःचे साध्य असतो.[१] तो जेव्हा आपले देवरूपी साध्य गाठतो तेव्हा त्याच्यात त्याच्या त्या साध्याचेही गुण उतरलेले असतात.

सर्वोत्तमाचा सर्वोत्तम दास :

प्रत्येक मानवाच्या ठिकाणी सत्त्व, रज व तम हे तीन गुण असतात. सत्त्वगुण हा त्याला मी ज्ञानी व मी सुखी या अभिमानाने बद्ध करून ठेवतो, रजोगुण तृष्णा व कर्मासक्तीने छळत राहतो तर तमोगुण अज्ञानातून निर्माण होणारे प्रमाद, आळस व निद्रा यांमार्फत जडमूढ करून टाकतो.[२] रज व तम या गुणांपेक्षा सत्त्वगुणाने वागणे हे तरतमभावामुळे उत्तम वाटते. परंतु अभिमानयुक्त सत्त्वगुणही बंधनकारक होत असतो तर सत्त्वरजतमगुणरहित वा अभिमानरहित असा शुद्धसत्त्वगुण मुक्तिदायक होत असतो. म्हणून शुद्धसत्त्वगुणयुक्त आचरण हे सर्वोत्तम आचरण ठरते. असे आचरण करून प्रभू श्रीरामचंद्र हे एक सर्वोत्तम पुरुष होऊन गेले (आहेत). पत्नीसंबंधरूप विषयजन्य राजस सुखाला मर्यादा घालून सात्त्विक त्यागयुक्त[३] व स्वधर्मनिष्ठ अशा सर्वोत्तम आचरणाचे उदाहरणच ते आपल्यापुढे ठेवून गेले आहेत.[४] गीतेत उल्लेखिलेल्या क्षर पुरुष व अक्षर पुरुष या दोन्हींहून उत्तम असलेल्या पुरुषाचेच ते एक साक्षात रूप होते (आहेत). त्यांचे ते जे रूप तें माझे स्वरूप आहे[५] व **'रूप रामाचे पहातां। मग कैंची रे भिन्नता।।१।।'** असे म्हणत मी त्यांचा दास होऊन राहिलो असल्याचेही समर्थ श्रीरामदासस्वामींनी म्हटले आहे. देवाचा दास होणे म्हणजे त्याचा एकनिष्ठ भक्त होणे होय. एकनिष्ठ भक्त हा देवाहून कधीही विभक्त म्हणजे वेगळा नसतो आणि जो विभक्त असतो तो भक्त (झालेला) नसतो तसेच विभक्तपणें नसतो त्यालाच भक्त म्हणणे योग्य असते, अशा निःसंदिग्ध शब्दांत भक्ताचे म्हणजे सर्वोत्तम दासाचे मुख्य लक्षणही त्यांनी दासबोधात सांगून ठेवले आहे.[६] थोडक्यात, सर्वोत्तमाचा सर्वोत्तम दास शुद्धसत्त्वगुणयुक्त आचरण करणारा असतो, तो देवच होऊन धन्य झालेला असतो, हा विचार 'जगीं धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा!' या स्तुतियुक्त उद्गारातून त्यांनी व्यक्त केला आहे आणि 'तसा दास व्हा' असा अप्रत्यक्ष उपदेशही केला आहे.

आत्मा हेच सर्वोत्तम देवाचे व सर्वोत्तम दासाचे स्वरूप -

'मनीं लोचनीं श्रीहरी'लाच म्हणजे परमात्मस्वरूपच पहात असतो तोच खऱ्या अर्थाने 'जाणता' म्हणजे सज्ञान भक्त असतो, असे श्लोक क्रमांक सत्तेचाळीसमधून समर्थ श्रीरामदासस्वामी यांनी सूचित केले आहे. या आपल्या म्हणण्याचे समर्थनही त्यांनी दासबोधात केले आहे. त्यांत ते म्हणतात की, परमेश्वराची एक विभूती असलेल्या आपल्या मनाच्या चंचल उर्मी साधकाने आवरावयाच्या असतात, हा साधनमार्ग असल्याचे भगवान श्रीकृष्णाने गीतेत समजावून सांगितले आहे.[७] मन स्वाधीन असेल तरच सर्व सुखांचे निधान असलेला हरी पावतो, असे श्रीज्ञानदेवांनी अप्रत्यक्षपणे उपदेशिले आहे[८] आणि मनोजय झालेली व्यक्ती ही देवाधिदेव असते, अशा समर्पक शब्दांत मनोजयाचे महत्त्व व माहात्म्य श्रीएकनाथांनी सांगितले आहे.[९] आपले मन मुरले म्हणजे पूर्णतः संकल्पविकल्परहित झाले की आपला आत्मा हाच देव आहे, असे आपल्या अनुभवास येते. 'तुका म्हणे मन मुरे। मग जे उरे तेंचि तूं।।' या अभंगातून श्रीतुकोबांनी

सर्व देवांचा देव आत्मा! आत्मा हा प्रत्येकाच्या हृदयात निवास करतो व तो ध्यानाने प्राप्त होतो.

उद्घोषिलेला१० हा विचार श्रीरामदासांनाही अभिप्रेत आहे. देव डोळ्यांत पहावयाचा असतो, डोळ्यांत सापडत असतो व त्याला डोळ्यांत गिवसून म्हणजे शोधून धरावयाचे असते, हा श्रीतुकोबांचा देवदर्शनविषयक मार्गदर्शक विचारही११ 'जाणता भक्त श्रीहरीला लोचनीं म्हणजे डोळ्यांत पहात असतो', या त्यांच्या विधानांत अनुस्यूत आहे. श्रीज्ञानदेवांनीही देवाचा किंचित तेजोमय अंश आपल्या डोळ्यांत असल्याचा उल्लेख **'रूप पाहतां लोचनीं। सुख जाले वो साजनी।।१।।'** आणि **'नयनांतील रूप जो हे देखे पुरुष। त्याचे चरणीं वास असे माझा।।१।।'**, या अभंगांमध्ये करून ठेवला आहे. **'अध्यात्मशास्त्रीं यिये। अंतरंगचि अधिकारीये।'**[१२] म्हणजे 'अंतरंग भक्तच अध्यात्मशास्त्रज्ञ वा 'जाणते भक्त' असतात, या संत श्रीज्ञानेश्वरकृत विधानाचा, **'अंतर्निष्ठ तितुके तरले। अंतर्भ्रष्ठ तितुके बुडाले। बाह्यात्कारें भरंगळले। लोकाचारें।।'**[१३] या ओवीत समर्थ श्रीरामदासस्वामींनी जणू पुनरुच्चारच केला आहे. अंतरंग वा अंतर्निष्ठ भक्त हा अष्टांगयोगसाधक असतो. तो श्रीसद्गुरूकृपेने स्वदेहातील मूलाधारादि षड्चक्रे ओलांडीत जातो, सहस्रदलकमलांत त्याला आत्मारूपी देवाचे दर्शन घडते व तो देवाशी एकरूप होऊन जातो. हा सिद्धावस्थेपर्यंत नेणारा 'क्रमू साधनाचा' म्हणजे साधनक्रम तो जाणत असतो, असेही या श्लोकातून त्यांनी सूचित करून ठेवले आहे. खरे तर, **'गणाधीश जो ईश सर्वां गुणांचा। मुळारंभ आरंभ तो निर्गुणाचा। नमूं शारदा मूळ चत्त्वार वाचा। गमूं पंथ आनंत या राघवाचा।।'** या 'मनाचे श्लोक'च्या पहिल्याच श्लोकामध्ये त्या साधनक्रमाचा (ज्ञानेश्वरीच्या सहाव्या अध्यायांत विशद केला असलेल्या 'पंथराजाचा') मूलाधारचक्रावर घडणारा श्रीगणेशदर्शनरूपी शुभारंभ व सहस्रदलकमलात घडणारा निर्गुण आत्मारामदर्शनरूपी परमशुभ अंतही ते सांगून गेले आहेत. विशेष म्हणजे, हा 'क्रमू साधनाचा' आपल्या दोन अभंगांमधूनही ते सूचित करून गेले आहेत. **'आरंभीं वंदीन विघ्नविनायक। मुख्य देव एक कळावया।।१।।'** या अभंगातून अंतर्निष्ठ योगसाधनेच्या शुभारंभाचा आणि **'आरंभीं वंदीन अयोध्येचा राजा। भक्तांचीया काजां पावतसे।।१।।'** या अभंगातून देहरूपी अयोध्येचा राजा असलेल्या आत्मारूपी देवाचा, आत्मा हा मुख्य देव असल्याचा आणि तोच योगसाधनेचे सर्वोत्तम साध्य असल्याचा, उल्लेख त्यांनी करून ठेवला आहे. याहूनही विशेष महत्त्वाची बाब म्हणजे, आत्मारूपी रामाशी एकरूप झालेल्या सिद्ध महात्म्यांनीही 'तू देव आणि मी भक्त ऐसे कर', अशी देवाला विनंती करून म्हणजे परमद्वैत कायम ठेवत देवाची अद्वय (थोर) भक्ती करीत राहणे हाच धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष या चारही पुरुषार्थांहून श्रेष्ठ असलेला परम पुरुषार्थ होय आणि ही परमपुरुषार्थउपासना करणे हेच सर्वोत्तम दासाचे (भक्ताचे/संताचे) सर्वोत्तम लक्षण असल्याचेही **'ज्ञान झालें भक्तजनां। सांडूं नये उपासना।।१।। दास म्हणे अनुभवलें। भजन भगवंताचे भले।।४।।'** या अभंगातून ते सांगून गेले आहेत.

स्वधर्मसिद्धीसाठी सर्वोत्तम दास देह झिजवतो :

देवकार्यासाठी दास हा आपला देह सदा झिजवत असतो, नित्य रामनाम जपत असतो व स्वधर्मोचित आचरण करत असतो, असे अठ्ठेचाळीसाव्या श्लोकांत म्हटले आहे. यापूर्वी क्षर, अक्षर व उत्तम पुरुष यांपैकी श्रीराम हे उत्तम पुरुष होते (आहेत), असे उल्लेखिले आहे. त्यांचे/देवाचे ते स्वरूप त्यांच्या/त्याच्या दासाने प्राप्त करून घ्यावयाचे असते. खरे तर, देवाचे ते स्वरूप प्राप्त करून घेणे हेच खरे 'देवकाज' म्हणजे देवकार्य होय. देवस्वरूप हाच मानवाचा शाश्वत अर्थ आहे. तो प्राप्त करून घेणे म्हणजेच खरा

सर्व देवांचा देव आत्मा! आत्मा हा प्रत्येकाच्या हृदयात निवास करतो व तो ध्यानाने प्राप्त होतो.

परमार्थ करणे होय. देवस्वरूपाची प्राप्ती हाच नि:श्रेयस्कर म्हणजे मोक्षकारक परमार्थ होय. तो करीत जाताना आधी त्या दासाचा देहभाव (क्षर भाव) झिजत म्हणजे लय पावत जातो, नंतर जीवभाव (अक्षर भाव) झिजत जातो आणि शेवटी आपला खरा 'स्व' हा या दोन्हींहून उत्तम असलेला आत्मारूपी उत्तम पुरुष आहे ही सानुभवज्ञानयुक्त सर्वोच्च स्वधर्मसिद्धी (सोऽहंसिद्धी) त्यास प्राप्त होते. आपल्या पिंडात असलेले स्थूल, सूक्ष्म, कारण व महाकारण हे चार देह आणि ब्रह्मांडात असलेले विराट, हिरण्यगर्भ, अव्याकृत व मूळ माया हे चार देह निरसून (म्हणजे झिजवून) प्रकृति (वा हेतुक) व पुरुष (वा निर्हेतुक) या अनुकमें नवव्या व दहाव्या देहाचेही साक्षी असलेला परमात्मस्वरूप देवाधिदेव आपण आहोत, असे अनुभवणारा भक्तच खऱ्या अर्थाने नि:श्रेयस्कर स्वधर्म आचरीत असतो व सर्वोत्तम देवाचा दास झालेला असतो, असेही समर्थ श्रीरामदासस्वामींनी आपल्या दासबोधातील उदाहरणार्थ, **'सकळ धर्मामाजी धर्म। स्वस्वरूपीं राहणे हा स्वधर्म। हेंचि जेणिजे मुख्य वर्म। साधुलक्षणाचे।।'** या सन्मार्गदर्शक ओवीतून तसेच दशदेहविषयक ओव्यांतून व अभंगांमधून व्यक्त वा सूचित करून ठेवले आहे.[१४]

सर्वोत्तम देव तो एक। हा रामदासाचा विवेक।। -

तो सर्वोत्तम देव एकच आहे, तोच विश्व होऊन त्यांत अनेक सजीव, सगुण व साकार रूपांनी नांदत आहे, हे तो जाणता भक्त (रामदास) जाणत असतो. अनेकांत तो एकच देव असल्याचे तो पहात असतो. म्हणूनच सगुण देवाचे भजन करतानाही देवाच्या सगुणनिर्गुणातीत अशा मूळ स्वरूपाविषयी त्याच्या मनांत किंचितही भ्रम नसतो. आकारास आलेली विविध रूपे ही त्यानेच धारण केलेली रूपे असून त्याच्याच मूळ रूपात ती लय पावून जाणार आहेत, असे तो अनुभवपूर्वक जाणून असतो. म्हणूनच उदाहरणार्थ श्रीगणकऋषींनी श्रीगणपति-अथर्वशीर्षात, हे सर्व विश्व तुझ्यातच निर्माण होत असते, तुझ्यातच स्थिरावत असते व तुझ्यातच लय पावत असते, असे साक्षात आत्मा असलेल्या देवबाप्पाला उद्देशून म्हटले आहे. विश्व व विश्वातील सर्वकाही ज्या पृथ्व्यादि पंचमहाभूतांपासून निर्माण झाले आहे ते सर्व मुळात आत्मस्वरूपच आहे, त्यांचे 'उगमस्थान' व 'निधान' एक आत्मस्वरूपच आहे, अशी सानुभव खात्री झालेली असल्याने त्या सर्वोत्तम रामदासास 'कोणतीही प्रंपचीक उपाधी नसते' आणि जो आपला 'देह प्रपंचीं लावितो' त्याचा 'अवघा स्वधर्म बुडतो',[१५] हा तारक 'ज्ञानाचा विचार'ही समर्थ श्रीरामदासस्वामींनी एकावन्नाव्या व बावन्नाव्या श्लोकांत मांडला आहे.

सर्वोत्तम आत्मारामदासलक्षणे -

देवाशी एकरूपता अनुभवणारा दास हा आपला सर्व वेळ आत्मतत्त्वाच्या चिंतनामध्ये व आत्मदेवाचाच सविस्तर अनुवाद करण्यामध्ये म्हणजे सार्थकीं लावीत असतो. विश्वातील सर्व सजीव मुळात आत्मस्वरूपच असल्याचा अनुभव असल्याने तो स्वत:ला इतरांपेक्षा श्रेष्ठ वा इतरांना आपल्यापेक्षा कनिष्ठ समजत नसतो म्हणजे देवापासून सदैव दूर करून ठेवणाऱ्या द्वैतभावनेने कधीही वागत नसतो. देवधर्माविषयीची चर्चा करताना आपण काही विशेष वा महान काम करत आहोत असा दंभभाव त्याच्या मनांत निर्माण होत नसतो. तो सर्वांशी नम्रपणे, आपुलकीयुक्त व ऐकणारास प्रिय वाटेल अशा भाषेत बोलत असतो. आत्मा ब्रह्म आहे, हे अंतिम सत्य माहीत झालेले असल्याने तो सदैव सत्यच बोलतो, सत्यवादी असतो, कधीही खोटे वा मिथ्या बोलत नसतो, (राजा श्रीहरिश्चंद्राप्रमाणे) तो

सर्व देवांचा देव आत्मा! आत्मा हा प्रत्येकाच्या हृदयात निवास करतो व तो ध्यानाने प्राप्त होतो.

सदासर्वदा सत्यनिष्ठ राहून वागत राहतो. आपण जे वचन दिले आहे किंवा स्वत:विषयी जे सांगत आहोत त्याप्रमाणेच तो वागत असतो म्हणजे स्वार्थबुद्धी नसल्याने 'बोले एक करी एक' असा तो कधीही वागत नसतो. आपल्याहून कुणी अधिक ज्ञानी वा शक्तिवान असला व भेटला तरी त्याविषयी त्याला मत्सर वाटत नाही. कारण, तोही आपल्याप्रमाणे मुळात देवस्वरूपच आहे, संत श्रीतुकाराम महाराज म्हणतात त्याप्रमाणे आपणच त्याच्या रूपाने वावरत आहोत, असे तो अनुभवत असतो.[१६] अज्ञानी म्हणजे देवस्वरूप न जाणणारे लोक देवधर्माबाबत वेगवेगळ्या कल्पना मांडत असतात. त्यांच्या त्या कल्पनांनी तो अजिबात मोहित होत नसतो; कारण, त्याच्याठिकाणी देवस्वरूपाविषयीचा आत्मानात्मविवेक म्हणजे अंतिम सत्ययुक्त निर्णय सदैव जागृत असतो. देवस्वरूपाबाबतचा निर्णय सदा चित्तीं वाहणे म्हणजे तप होय.[१७] देवस्वरूपाबाबतचा तो निर्णय वेदांनी 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यादि महावाक्यांतून व्यक्त केलेला आहे. मी म्हणजे माझे मूळस्वरूप असलेला आत्मा हाच परमेश्वर आहे, असा अनुभव येण्यासाठी त्या महावाक्यांचा संक्षेपाने अर्थ सांगणारा सोऽहं हा अजपामंत्र सदैव चित्तीं वाहणे म्हणजे तप होय. प्रारब्धभोगानुरूप शरीरपोषण व शरीरशोषण करणे म्हणजेही तप होय; पण, ते शारीरिक तप होय; याउलट, अहोरात्र रामनाम जपणे म्हणजे आत्मारामाचे चिंतन करणे हेच खरे पारमार्थिक तप होय. हे तप तो ब्रह्मनिष्ठ ब्रह्मचारी दास आचरीत असतो. देवाव्यतिरिक्त इतर कोणतीही ऐहिक वा पारलौकिक सुखाची इच्छा, आकांक्षा व उच्च पदाची महत्त्वाकांक्षा त्याच्या मनात उद्भवत नसते. त्यामुळे आशाभंग होण्याचा प्रसंग निर्माण होत नसतो आणि कुणावर रागावण्याची वेळ त्याच्यावर येत नसते. कुणी एखादा त्याच्या मताविरुद्ध वागला तरी तो संतापत नाही. सर्वजण हे आपल्याप्रमाणे देवाच्याच विभूति आहेत[१८] अशी अनुभूति असल्याने तो सर्वांविषयी स्नेहाळू असतो, दयाळू असतो, सर्वांना आपल्याप्रमाणे देवस्वरूपाचा अनुभव यावा म्हणून सदासर्वदा कृपाळू असतो. त्याच्याठिकाणी देवाचे षड्गुणयुक्तसामर्थ्यही आलेले असल्याने तोही देवाप्रमाणे दासपाळू म्हणजे देवदासांचे पालन करणारा झालेला असतो. अशा सर्वोत्तम लक्षणांनी युक्त असलेल्या व परमेश्वराचे निरंतर चिंतन करणाऱ्या त्या भक्ताचा सदैव ऋणी राहून देव 'त्याच्या मागेपुढे राहून त्याचा सांभाळ करीत राहतो'[१९] व त्याचा 'योगक्षेम वहात राहतो.' भगवत्स्वरूपाची प्राप्ती म्हणजे योग आणि भगवत्प्राप्तीनिमित्त केलेल्या साधनाचे रक्षण म्हणजे क्षेम होय.[२०] भक्ताचा योगक्षेम मी वाहात असतो, अशा शब्दांत भगवान श्रीकृष्णाने म्हणजे स्वत: देवानेच आपल्या सर्वोत्तम दासाचे सर्वोत्तमत्व व्यक्त करून ठेवले आहे.

* * * * *

टिपायुक्त संदर्भसूची :-

१. 'साधका रें साध्य तूंची तूं आहेसी', असे 'राघवाचे घरीं सदा निरुपण' या अभंगात श्रीरामदासस्वामींनी म्हटले आहे.

२. गीता, १४.६-८;

३. गीता १८.३७;

४. पहा : लेख 'श्रीरामाचा आदर्श राजधर्म', केसरी, २२ जानेवारी १९८९;

५. श्रीरामदासस्वामींचे अभंग : रामाचे भजन तेंची माझे ज्ञान;

६. दासबोध, ४.९.६ व ११.८.१३;

सर्व देवांचा देव आत्मा! आत्मा हा प्रत्येकाच्या हृदयात निवास करतो व तो ध्यानाने प्राप्त होतो.

७. दासबोध, ६.६.२३-२५;
८. 'मन एक स्वाधीन तरी खुंटले साधन। सर्व सुखाचे निधान हरि पावसी रया।।' असे संत श्रीज्ञानदेवांनी 'चौऱ्यांसिं लक्ष योनी..' या अभंगात म्हटले आहे.
९. 'यापरी मनोजय पहावो। ऐशिया स्थितीसी पावला भावो। तोचि देवाधिदेवो। ये अर्थी संदेहो असेना।।' - श्रीएकनाथी भागवत, २३.७०२;
१०. संत श्रीतुकाराम गाथा, अभंग : देव आहे सुकाळ देशीं । ....;
११. 'देव डोळ्यात पहावा', असे श्रीतुकोबांनी ज्यांत म्हटले आहे तो अभंग असा आहे : डोळियांत देव पहावा। डोळा गवसोनी घ्यावा।।१।। पिवळे धवळे काळे निळ। रूप डोळीं साठविले।।२।। डोळा डोळियां मिळाला। आत्मा देव एक जाहला।।३।। तुका म्हणे सर्व बुडे। रूप डोळियां सांपडे।।४।। - संत तुकारामांचे अप्रकाशित अभंग, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे - ३०, प्रथमावृत्ती, (२००३);
१२. ज्ञानेश्वरी, १८.१७५०;
१३. दासबोध, १८.१.२४;
१४. दासबोध, ८.७.४० व ४१ आणि ८.९.५४; श्रीरामदासांचा अभंग : चारी देह पिंडीं,चत्वार ब्रह्मांडीं। .;
१५. समर्थ श्रीरामदासस्वामी यांनी 'नाही ज्ञानाचा विचार..' या अभंगात पुढे 'अवघा स्वधर्म बुडाला। देह प्रपंचीं लाविला।।', असे म्हटले आहे.
१६. संत श्रीतुकाराम यांनी 'तुका म्हणे जे जे भेटे। ते ते वाटे मी ऐसे।।', असे 'अवघी भूतें साम्या आली' या अभंगात म्हटले आहे.
१७. ज्ञानेश्वरी, १०.३२७ : भगवान श्रीकृष्णांस अर्जुन म्हणतो, 'अनुभूतीदृष्ट्या म्हणाल तर या विश्वांत सर्वत्र तुम्हींच भरलेले आहात, अशी माझी पक्की समजूत झाली आहे.'
१८. ज्ञानेश्वरी, १८.८३७-८३८;
१९. संत श्रीतुकाराम अभंग : माझ्या विठोबाचा कैसा प्रेमभाव..;
२०. पहा, गीता, ९.२२ : योगक्षेम या शब्दाचा हा अर्थ गोरखपूरच्या गीताप्रेसने प्रकाशित केलेल्या आवृत्तीमधील तळटीपेत दिला आहे.

- डॉ. विजय बाणकर,
बी-११०९, ग्रासलँड हाऊसिंग सोसायटी,
मु. कोल्हेवाडी, पो. खडकवासला (आर. एस.), पुणे - ४११०२४,
(९३२५५८८०९५)

***

ज्ञानेश्वरीचे सहज स्मरण-४

कां उदयाचळकुळी । झळकता अंशुमाळी।

सद्गुरुरुप सूर्याला वंदन करताना ज्ञानराज म्हणतात, जयजय आचार्या। समस्त सूरवर्या। प्रज्ञाप्रभात सूर्या । सुखोदया ।। सद्गुरू हे बुद्धीरुप प्रभातकाळी उदय पावणारे सूर्य असून, त्यांच्यामुळे सुखाचा उदय होतो. आणखी एका अद्वितीय सूर्याचे वर्णन ज्ञानराज करतात. विश्वाभासाचा द्वैतरूप अंधार दूर सारणारा हा सद्गुरूरूप सूर्य आगळाच आहे. अद्वैतस्थितीरुप कमळाचा विकास करणारा हा सद्गुरूरुप सूर्य आगळाच आहे. अद्वैतास्थितीरुप कमळाचा विकास करणारा हा सद्गुरूरूप सूर्य असून, ज्ञानराज त्यास वंदन करतात.

-नामदेव सदावर्ते

आकाशात सूर्योदयापूर्वी अंधाराचे साम्राज्य असते. अरुणोदय होताच अंतराळातील अंधार अंतराळातच हरवतो. केशरी रंगाचा व डोळ्यांना सुखकारी असलेला बालरवी पाहून सहज ज्ञानेश्वरीतील या ओव्या आठवतात.

कां उदयाचळकुळी । झळकता अंशुमाळी।
तिमिरे अंतराळी । हारपती ।।

सूर्य आकाशात उदय व अस्त पावतो. या एका प्रमाणावरुन तो सूर्य चाललेला भासतो. पण, वास्तविक तो चालत नाही. गंगानंदन भीष्माचार्यांना ज्ञानराजांनी प्रताप तेजस्वी भानू ही उपमा दिली आहे. मोहग्रस्त अर्जुनाला रविराहुग्रस्त अशी उपमा दिली आहे. संतसज्जनाला सूर्याची उपमा दिली पण ती उपमाही अपूर्ण, असे म्हटले आहे. संत सूर्यासारखे असतात पण संतरुप ज्ञानसूर्याचा अस्त होत नाही. तसेच संतांना चंद्राची उपमा द्यावी तर तीही अपूर्ण ठरेल. चंद्र फक्त एक दिवस पूर्ण असतो, संत सदोदित पूर्ण असतात.

तेजे सूर्य जैसे सोज्वळ । परी तोहि अस्तवे हे किडाळ।
चंद्र संपूर्ण एखादे वेळ । हे सदा पुरते ।।

भगवंताच्या विश्वरुपाला ज्ञानदेवांनी सूर्यतेजाची उपमा दिली आहे. पण, त्या रुपाची तुलना एका सूर्याच्या तेजाशी न करता सहस्त्रदिव्य सूर्याची उपमा दिली आहे. आकाशामध्ये सहस्त्रावधी सूर्याची प्रभा जर एकदम उत्पन्न झाली तर ती विराट स्वरुपाच्या काही अंशी, थोडीशी विराट स्वरुपाच्या तेजासारखी होईल. एका सूर्याचे तेज पाहून विराट स्वरुपाची आठवण होते.

तैसे ते दिव्यसूर्य सहस्त्रावरी । जरी उदयजती कां एकेचि अवसरी।
तऱ्ही तया तेजाची थोरी। उममू नये ।।

सद्गुरुरुप सूर्याला वंदन करताना ज्ञानराज म्हणतात, **जयजय आचार्या। समस्त सूरवर्या। प्रज्ञाप्रभात सूर्या । सुखोदया ।।** सद्गुरू हे बुद्धीरुप प्रभातकाळी उदय पावणारे सूर्य असून, त्यांच्यामुळे सुखाचा उदय होतो. आणखी एका अद्वितीय सूर्याचे वर्णन ज्ञानराज करतात. विश्वाभासाचा द्वैतरूप अंधार दूर सारणारा हा

सद्गुरूरूप सूर्य आगळाच आहे. अद्वैतस्थितीरुप कमळाचा विकास करणारा हा सद्गुरूरुप सूर्य आगळाच आहे. अद्वैतास्थितीरुप कमळाचा विकास करणारा हा सद्गुरूरूप सूर्य असून, ज्ञानराज त्यास वंदन करतात.

मावळवीत विश्वाभासु। नवल उदयला चंडांशु।
अद्वयाब्जिनी विकाशु। वंदू आता।।

ज्ञानराजांनी सद्गुरू निवृत्तीनाथांना चित्सूर्या असे म्हटले आहे. आकाशातील सूर्य पाहून निवृत्तीनाथरुप सूर्याची आठवण होते. चित्सूर्य म्हणजे प्रेरणादायी, तेजस्वी, प्रखर सूर्य.

तया चित्सूर्या श्रीनिवृत्ति। आता नमो म्हणो पुढतपुढती।।
जे बाधका येईजतसे स्तुती। बोलाचियां ।।

जमिनीवर दाणे टिपणारा पक्षी क्षणार्धात उंच झाडावर जाऊन बसतो. माणसाला असे पटकन क्षणात झाडावर जाऊन बसता येणार नाही. ज्ञानराजांची ओवी आठवते.

उत्प्लवनासरिसा। पक्षी फळासि झोंबे जैसा।
सांगे नरू केवी तैसा। पावे वेगा।।

आकाशात सूर्योदयाच्या वेळी दिसणारे रंग, प्रकाश मनाला आनंद देणारे असते. ज्ञानदेवांना हा प्रकाश दिवाळी सणासारखा वाटतो. ते म्हणतात, सूर्य पृथ्वी पूर्व दिशेला प्रकाशाची दिवाळी साजरी करीत असतो. त्यावेळी सर्व दिशांत प्रकाश पसरून सर्वत्र दिवाळीसारखा आनंद निर्माण होतो. केवळ पूर्व दिशाच नाही तर दाही दिशांत प्रकाश पसरतो.

जैशी पूर्व दिशेच्या राऊळी। उदयाची सूर्ये दिवाळी।
की येरीही दिशा तिथेचि काळी। काळिमा नाही।।

मी विवेकदीपाला आलेली अविचाराची काजही झाडून तो दिवा प्रज्ज्वलित करतो. त्यावेळी योग्यांना ज्याचा अस्त होणार नाही, असा दिवाळीचा दिवस उगवतो. सूर्य आकाशात प्रकाशाची दिवाळी साजरी करतो.

तैसे होय तिये मेळी। मग सामरस्याचिया राऊळी।
महासुखाची दिवाळी। जगेसि दिसे।।

ज्याप्रमाणे सूर्याने पूर्व दिशेचा अंगीकार केला म्हणजे ती दिशा जगाला प्रकाशाचे राज्य देते. ज्ञानराज म्हणतात, माझी वाचा श्रोत्यांना ज्ञानाची दिवाळी करते. ज्ञानेश्वरी म्हणजे ज्ञानाची दिवाळीच आहे.

नाना सूर्याचा प्रकाशु। लाहे जै डोळसु।
तेवी ज्ञानेचि सौरसु। मोक्षाचा तो।।

आकाशात सूर्य पाहताच-

अरुण आंगाजवळिके। म्हणोनि सूर्याते देखे।
मा भुतळीची न देखे। मुंगी काई।।

ही ओवी आठवते. अरुण सूर्याच्या अगदी जवळ असतो. म्हणून तोच सूर्याला पाहतो आणि जमिनीवर राहणारी मुंगी सूर्याला पाहू शकत नाही काय?

मराठी नववर्षारंभी गुढीपाडव्याच्या दिवशी सर्वत्र गुढी उभारलेली पाहून ज्ञानेश्वरीतील ही ओवी आठवते.

अधर्माची अवधी तोडी। दोषाची लिहिली फाडी।
सज्जनाकरवी गुढी। सुखाची उभवी।।

सज्जनांच्या संरक्षणासाठी, दुर्जनांच्या नाशाकरिता व धर्माच्या संस्थापनेसाठी मी युगायुगी अवतार घेतो. भक्तांच्या कैवारासाठी मी मानवी देह धारण करून अवतरतो आणि मग अज्ञानरुप अंधार पार नाहिसा करून टाकतो, असे भगवंत गीतेत म्हणतात.

चंद्रसूर्यतारका हे आकाशातील दिवेच आहेत. त्यांना पाहताच दिवाळीचे स्मरण होते. तसेच दिवे पाहून दिवाळीची आठवण होते.

काळशुद्धी त्रिकाळी। जीवदशाधूप जाळी।
ज्ञानदीपे ओवाळी। निरंतर।।

दिवा पाहताच ज्ञानदीप आठवतो. पवित्र काळ याच कोणी शिवपूजनाच्या तीन वेळा. त्यात जीवनरुप धूप जाळून दिव्याने भक्त देवाला नित्य ओवाळतो. ज्याचे शरीर शुद्ध असते व मनात ज्ञानरुपी दिवा उजळलेला असतो. म्हणून त्या भक्ताचे अंतर्मन शुद्ध व पवित्र असते.

किंबहुना इयापरी। बाह्य चोख अवधारी।
आणि ज्ञानदीपू अंतरी। म्हणौनि शुद्ध।।

ज्याचे शरीर शुद्ध असते व मनात ज्ञानरुपी दिवा असतो. त्या भक्ताचे अंतर्मन बनलेल्या सुविद्य, पढतमुर्खाचेही ज्ञानराज दिव्याच्या रुपकाने ज्ञानराज वर्णन करतात. जसा दवा वात तेवढी खातो. तेल जाळून टाकतो व जेथे तो ठेवावा, तेथे काळी काजळी निर्माण करतो. थोडे पाणी शिंपडल्याने तो तडतड करतो. थोडा वारा लागताच विझून जातो. कुठे पडला तर सारे जाळून टाकतो. थोडासा प्रकाश देतो व तेवढ्यानेच उष्णता वाढवतो.

पै गुण तेतुला खाय। स्नेह की जाळितु जाय।
जेथ ठेविजे तेथ होय। मसी ऐसे।।

ज्याप्रमाणे एका दिव्याने दुसरा दिवा लावला असता त्यातील पहिला कोणता हे ओळखता येत नाही. त्याप्रमाणे तो भक्त मद्रूप होतो.

जैसा दीपे दीपु लाविजे । तेथ आदील कोण हे नोळखिजे।
तैसा सर्वस्वे जो मज भजे। तो मी होऊनि ठाके ।।

संतकृपा हा प्रकाश देणारा दीप आहे. अंधार नष्ट करून प्रकाश देणे हे दिव्याचे कार्य आहे. समाजातील अज्ञान, अंधश्रद्धा, दारिद्य यांचा अंधार दूर करणारा ज्ञानदीप स्वीकारावा. जपावा. दिवा असेल तर अडखळून पडण्याची भीती नाही. ज्ञानराज सांगतात-

कां स्नेह सूत्र वन्ही। मेळु एके स्थानी।
धरिजे तो जनी। दीपु होय।।

तेल, वात व अग्नी एके ठिकाणी आणून दिव्याची ज्योत निर्माण करता येते. दिवा पाहताच अनेक ओव्या आठवतात. पण विझलेला दिवा पाहून ही ओवी आठवते.

कां झांकलिये घटीचा दिवा। नेणिजें काय जाहला केव्हा।
या रिती जो पांडवा। देह ठेवी ।।

चेतनहीन शरीर पाहून ज्ञानेश्वरीच्या अनेक ओव्या आठवतात. जेव्हा प्रेताला घराबाहेर आणून अंघोळ घातल्यावर नवे कोरे कपडे त्यावर पांघरतात, तेव्हा ज्ञानेश्वरीची ओवी आठवते-

जैसे जीर्ण वस्त्र सांडिजे। मग नूतन वेढिजे ।

सर्व देवांचा देव आत्मा! आत्मा हा प्रत्येकाच्या हृदयात निवास करतो व तो ध्यानाने प्राप्त होतो.

तैसें देहांतरातें स्वीकारिजें। चैतन्यनाथे।।

सूर्याचा उदय व अस्त जसे अखंड व सहजपणे होतात, तसे जन्म व मरण अनिवार्य आहे. उपजलेले नाश पावते व नाश पावलेले पुन्हा मायारूप दिसते. असे या मृत्यूलोकी घडत असते.

तैसी चैतन्याच्या ठायी। इये शरीरांतरे होती जाती पाही।
ऐसे जाणे तया नाही । व्यामोहदुःख।।

एरीराला मरण येताच पंचमहाभूते शरीरातून बाहेर पडतात. देह सोडण्याचे वेळी त्रिदोषाने देह आतबाहेर कफाने व्यापला जातो. अग्नीचे तेज निघून जाते. त्या कफाच्या चिखलात चेतनशक्ती बुडून जाते.

सर्वेंद्रिया लाकूड पडे। स्मृति भ्रमामाजी बुडे।
मन होय वेडे। कोंडे प्राण ।।

मरण येताच सर्व इंद्रिये लाकडासारखी जड होतात. स्मरणशक्ती भ्रमात बुडते. मन वेडे होते. प्राण कोंडला जातो. काळरुपी अग्नीच्या कुंडात हा देहरुप लोण्याचा गोळा घातलेला आहे व माशी पंख फडफडवते तितक्या लवकर हा देह नाश पावतो. हा देह अग्नीत पडला तर त्याची राख होऊन उडून जाते. ज्ञानदेव म्हणतात-

हे काळनळाचां कुंडी । घातली लोणियाची उंडी।
माशी पांखु पाखडी। तंव हे सरे ।।

देहास अध्यात्मात क्षेत्र असे म्हणतात. ते पूर्ण जाणतो, त्यास क्षेत्रज्ञ असे म्हणतात. शरीर घेऊन सारे येथे जन्मास येतात. पण क्षेत्र आणि क्षेत्रज्ञास कुणीही पूर्ण जाणत नाही. क्षेत्र-क्षेत्रज्ञावर कुणाचीही सत्ता नाही. शरी हे छत्तीस तत्त्वांचे बनले आहे. क्षेत्र-क्षेत्रज्ञाला जाणणे म्हणजेच अध्यात्मज्ञान. स्मशानभूमीत गेल्यावर ही ओवी आठवते.

येणेचि क्षेत्राभिमाने । राज्य त्यजिले ईशाने ।
गुंति जाणोनि स्मशानें । वासु केला।।

या क्षेत्राचा आपण पक्का निर्णय करू या अभिमानाने व क्षेत्र निर्णयास आपले कैलासाचे राज्य अडथळा करील म्हणून कैलासाचा त्याग करून महादेवाने स्मशानात वास केला आहे. यासाठी शंकराला दाही दिशा पांघरून सर्वसंगत्याग करावा लागला. योगभ्रष्ट करणारा काम हा लाचखोर आहे. म्हणून त्यास शिवाने जाळून टाकले.

कृष्णार्जुनाचे रथारूढ चित्र कुठे दिसले तर ज्ञानेश्वरीतील ही ओवी मुखावाटे येते. अर्जुनवर भगवंताचे अगाध प्रेम आहे. रथावर स्वतः पुढे राहून पाठिशी भक्त अर्जुनास घेतले आहे.

जेथ अश्ववाहकु आपण। वैकुंठीचा राणा जाण।
तया रथाचे गुण । काय वर्णू।।

ज्या रथाच्या ध्वजस्तंभावर प्रत्यक्ष हनुमंत आहे, तो भगवान शंकराचा अंश आहे व श्रीकृष्ण भगवान

सर्व देवांचा देव आत्मा! आत्मा हा प्रत्येकाच्या हृदयात निवास करतो व तो ध्यानाने प्राप्त होतो.

स्वतः अर्जुनाच्या रथाचा सारथी आहे. कोणतेही नियम न पाळणारा, ज्यावर सुसंस्कार नाहीत आणि जो कपटी, गर्विष्ठ आहे, दुसऱ्याचे बरे ज्यास पाहवत नाही, अशा दुष्टांची वृत्ती ज्ञानराजांनी ज्ञानेश्वरीत वर्णन केली आहे.

पै द्राक्षरसा आम्ररसा । वेळे तोंड सडे वायसा ।
कां डोळे फुटती दिवसा। डुडुळांचे।।

ज्यावेळी सर्वत्र गोड द्राक्षे व रसाळ आंब्यांचा हंगाम असतो, सर्व प्राणी त्या अमृतमधूर फळांचा आस्वाद घेत असतात. त्यावेळी नेमके कावळ्यांचे तोंड सडते. तसेच निंबाच्या झाडाला दाट निंबोळ्या जेव्हा येतात, तेव्हा मात्र कावळे आनंदाने निंबोळ्यांचा आनंदाने निंबोळ्यांचा फायदा घेतात. दिवसा सर्वत्र प्रकाश असतो, नेमके त्यावेळीच वटवाघुळांचे डोळे फुटतात.

निंब निंबोळिया मोडोनि आला । तरी तो काऊळियांसी सुकाळु जाहला।
तैसा भक्तिहिनु वाढिन्नला । दोषाचि लागी।।

ज्याच्या मनात भगवंताविषयी प्रेमभक्ती नाही, तो केवळ दुष्टपणाचे भूषण मिरवित जगतो. भक्तिहिन माणूस पापासाठीच जगत असतो. वाघावर बसलेली, महिषासुराला ठार मारणारी जगदंबा देवळात पाहिल्यावर ज्ञानदेवांच्या काही ओव्या आठवतात-

सोनयाचिया चंडिका। सुवर्ण शूळेचि देखा।
सोनयाचिया महिखा । नाशु केला।।

ज्ञानराजांनी एका ओवीत गीतेला जगदंबेचे स्थान दिलेले आहे.

कीं गीता हे सप्तशती । मंत्रप्रतिपाद्य भगवती।
मोहमहिषा मुक्ती। आनंदली से।।

गीता ही सप्तशतीच्या मंत्रांनी प्रतिपादन करण्यास योग्य अशी देवी आहे. ही गीतादेवी मोहरुप महिषासुराच्या नाशाने आनंदली आहे. या गीतेचे महत्त्व एवढे आहे की, स्वतः भगवान शंकर आपल्या मनाशीच गीतेचे चिंतन करीत असतात, देवी पार्वतीने त्यांना विचारले, आपण एकसारखा कशाचा विचार करीत आहात? त्यावर शिव म्हणाले, हे देवी, ज्याप्रमाणे तुझ्या स्वरुपाचा थांग लागत नाही, तसे गीताज्ञानाचा विचार रोज नित्यनूतन आहे.

तेथ हरूं म्हणे नेणिजे। देवी जैसे का स्वरुप तुझें।
तैसे हे नित्यनूतन देखिजे। गीतातत्त्व।।

भगवंताने दाखविलेल्या विश्वरुपात अर्जुनाला सर्व देव-देवता प्रत्यक्ष दिसत होत्या. शिव-पार्वतीही त्या विश्वरुपात अर्जुनाने पाहिल्या व श्रीकृष्णही त्या विराट स्वरुपात अर्जुनास दिसत होता.

श्रीमहादेव भवानियेंशी। तुझां दिसतसे एके अंशी।
आणि तूं तेंही गा हृषिकेशी। तुजमाजी देखे।।

विविध प्रसंगी निरनिराळ्या ठिकाणी ज्ञानेश्वरीच्या ओव्यांचे सहज स्मरण करून देणाऱ्या ज्ञानराजांना विनम्र वंदन!!

-नामदेव सदावर्ते,
पसायदान बंगला, मानकर मळा,
मखमलाबाद, नाशिक

***

सर्व देवांचा देव आत्मा! आत्मा हा प्रत्येकाच्या हृदयात निवास करतो व तो ध्यानाने प्राप्त होतो.

वारी एक जीवन अनुभव

वारी करताना भक्त काही गोष्टींचे पालन करतात, त्यात मुख्य म्हणजे संतवचनांवर श्रद्धा ठेवणे, तृप्ततेसाठी त्यांच्याशी संवाद साधणे आणि वारीतून पायी पंढरपुरी जाण्यासाठी प्रेरित होणे. वारीचा सर्वात सुंदर आणि विशेष भाग म्हणजे वारीच्या काळात भक्ताचे हृदय संपूर्णपणे देवतेच्या पायाशी अर्पण करणे. त्यात शांती, साधना आणि समर्पण यांचा संगम होतो. हे सर्व पैलू लक्षात घेतल्यास, वारी केल्याने मनाची शांती आणि जीवनाला एक नवीन दृष्टिकोन प्राप्त होतो.

-बंडोपंत कुलकर्णी

वारी म्हटले की नजरेसमोर येते ते म्हणजे आषाढ व कार्तिक वारी. मुख्यतः वारी देहू आणि आळंदी या दोन ठिकाणांहून सुरू होते आणि पंढरपूर येथे संपते. आज अनेक गावोगावी वारी सुरू झाली आहे. आपापल्या गावातून पालखीसह (काही गावे) वारी सुरू करतात. जर त्यांचे गाव व पंढरपूर या वारी रस्त्यावर असल्यास मुख्य वारीत येऊन सहभागी होतात आणि जर मुख्य दिंडी गावावरून जात नसेल तर स्वतंत्रपणे थेट पंढरपूर गाठतात. तथापि, वारी सुरू झाल्यावर वारीत चालणाऱ्या भक्तांची गर्दी, विविध ठिकाणांवरून येणाऱ्या पालख्या, सातत्याने कानी पडणारी विठ्ठल भजने, मनाला व देहातील चैतन्याचे अस्तित्व जाणवून देणारा 'बोला पुंडलिका वरदा हरि विठ्ठल.....श्री ज्ञानदेव.....तुकाराम पंढरीनाथ महाराज की...जय' हा नामजयघोष वारी उत्सवपर्व आल्याची जाणीव देतानाच नकळत विठ्ठलाचे ध्यान-चिंतन व मनन यात चित्त स्थिरावून जाते, हे लक्षात येत नाही. यातच वारीचे गमक आहे. म्हणून संतांनी विचारपूर्वक वारी संकल्पना पूर्णत्वास आणली. म्हणून बहिणाबाई म्हणते-

संतकृपा झाली। इमारत फळा आली।।
ज्ञानदेवे घातला पाया। उभारिले देवालया।।
नामा तयाचा किंकर। तेणे केला हा विस्तार।।
जनार्दन एकनाथ। खांब दिला भागवत।।
तुका झालासे कळस। भजन करा सावकाश।।

सकृतदर्शनी वरील अभंगात जगद्गुरू तुकोबारायांची शिष्या बहिणाबाई या विठ्ठल मंदिराचे वर्णन करीत असल्याचा भास होतो. संत नामदेव महाराज यांनी म्हटल्याप्रमाणे :

आधी रचिली पंढरी मग वैकुंठ नगरी।।
जेव्हा नव्हते चराचर। तेव्हा होते पंढरपूर।।

तर मग हे मंदिरदेखील तेव्हापासून आहे. नुसत्या दगड-मातीने बांधकाम करून त्यावर कळस उभारून व त्या बांधकामाच्या गर्भगृहात देवाची मूर्ती स्थापित करणे म्हणजे मंदिर नव्हे. संत बहिणाबाई यांचे अभंग समजावून घेता ती या देहाला देवालय म्हणते.

देवाच्या कृपेने जीवन सुलभ होते, तर संतांच्या कृपेने जीवन कळते व सार्थ होते. संतांची कृपा म्हणजे त्यांच्यातील गुरुत्व, जे भक्तांना आकर्षित करते व स्वतःकडे ओढून घेते. उदाहरण म्हणून घ्यावयाचे झाल्यास जसे गावातील धनाढ्य वस्तीकडे एखाद्या गरीब व्यक्तीने अडचणीच्या वेळी याचना केल्यास धनाढ्य व्यक्ती त्या गरीब व्यक्तीची मदत दोन प्रकारे करू शकतो. पहिला प्रकार म्हणजे आपल्याकडील धन

सर्व देवांचा देव आत्मा! आत्मा हा प्रत्येकाच्या हृदयात निवास करतो व तो ध्यानाने प्राप्त होतो.

देऊन आणि दुसरा प्रकार म्हणजे अडचण निर्माण करणारी वस्तू देऊन. तथापि, धनाढ्य व्यक्ती कायमच त्यास त्या प्रकारे मदत देत राहणार नाही. जर गरीब व्यक्तीने संतांकडे याचना केल्यास संत त्यास जीवनाचा उपदेश करतात, अडचण निर्माण का झाली, हे समजून सांगतात. जीवन म्हणजे चंगळवाद नसून सार्थ मंगळकारक आहे. त्याचा पाया असण्यात नव्हे, तर नसण्यात आहे, ही अमृतगुटी पाजून त्याचे जीवन सुखी करतात. तिथे त्याची अडचण संपताना जीवन सुखावह होते. त्याने देहाची इमारत फळाला येते व त्याचे निर्माण वा उत्थान देवालयात होते. हा उपदेश अमृत पाजण्याचे कार्य ज्ञानदेवांनी ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव, हरिपाठ, योग वशिष्ठ व अभंगांद्वारे सुरू केले. नामदेवांनी आपल्या अभंगांतून त्या मार्गाचा विस्तार केला. संत एकनाथ महाराज यांनी एकनाथी भागवत देऊन पुढे नेले आणि संत तुकोबाराय यांनी ज्यांना ज्या भाषेत समजते त्या निर्वाणीच्या भाषेत सांगताना शिल्लक काही न ठेवता त्याच भाषेत अभंगरचनाही केल्या. म्हणून ते या उपदेशाचे कळस आहेत. याच कारणाने देहाची इमारत फळाला येऊन देवालय होते. आता प्रश्न येतो या अभंगाचा वारीशी काय संबंध आहे.

वारी ही पंढरपूर, आळंदी, देहू अगर त्र्यंबकेश्वर या वा अन्य तीर्थक्षेत्री चालत जाणे इतक्या गोष्टीपुरती मर्यादित नाही. वारी सुरू करण्याचे कारण म्हणजे या देहाची इमारत फळाला आणणे होय. म्हणून वारी सर्वार्थाने समजून घेणे आवश्यक आहे. वारी या शब्दाला समानार्थी शब्द आहेत समूह, निवह, व्यूह, संदोह, विसर, व्रज, स्तोम, ओघ, निकर, व्रात, संघात, संचय, समुदाय, समुदय, समवाय, चय, गण, संहति, वृन्द, निकुरंब, कदम्बक, पेटक, वार्धक, ग्राम, सन्नय, संस्ताय, जाल, पटल, राशि वगैरे. यात काही क्रियापद तर काही विशेषणे आहेत. याशिवाय वारी याचा अर्थ हत्ती असा होतो. वारी म्हणजे शुद्ध जल देणारा निरवळ झरा होय.

वारीचे अनेक अर्थ पाहता लक्षात येते की वारी ही मनाशी निगडित असून, मनाला पवित्र करण्याची प्रक्रिया आहे. वारीचे गुपित हे पूर्वीच्या परिव्राजक या संकल्पनेत दडले आहे. परिव्राजक हा शब्द संस्कृत भाषेतील आहे, ज्याचा अर्थ आहे परितः व्रजन्ति इति परिव्राजकः म्हणजे भटकणारे. परिव्राजक यांचे भटकणे नुसते वा उगाच नसते, तर एका विशिष्ट ठिकाणी स्थिरावून न राहता फिरत राहतात आणि ध्यान, तपस्या यांसारख्या आध्यात्मिक साधनांवर लक्ष केंद्रित करतात. परिव्राजक हे एकटे अथवा फक्त आपले एक-दोन शिष्य घेऊन भ्रमण करतात. शिवाय त्यांचे फिरणे ज्ञान ग्रहण करून जीवन उन्नत करणे व आपले अनुभव लोक कल्याणार्थ लिहून ठेवणे, या मर्यादेत असते. तथापि, तथाकथित धर्म मार्तंडांची समाजाप्रति वागणूक व समाजातील रंजले गांजले यांचे जीवनमान याचा अनुभव माउलीच्या गाठीशी होता.

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः।
तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम्॥

भगवद्गीता अ. ४, श्लो.१३

अर्थ : मनुष्याच्या गुण आणि कृतीनुसार मी चार वर्ण निर्माण केले आहेत. जरी मी या व्यवस्थेचा निर्माता आहे, तरी तुम्ही मला कर्ता आणि अविनाशी समजा.

वर्ण ही गुण-कर्म अनुकूल बदलणारी अवस्था असताना त्यास जन्मानुकूल रंग देण्यात आला. सत्ययुगात रावणाने हा ब्राह्मण वर्णात जन्म घेतला असताना व महान शिवभक्त असूनही त्याच्या गुण व कर्मांमुळे राक्षस या शूद्र वर्णात त्याची गणना झाली, हे सामान्य जनांच्या लक्षात आले नाही. याशिवाय द्वापारयुगात कर्ण हा जन्मजात क्षत्रिय होता, पण त्याचा वर्ण कोणालाही माहीत नव्हता. सारथ्याचा मुलगा समजून त्याला द्वंद्व युद्धास अपात्र ठरविले. क्षत्रियास क्षत्रियाबरोबर युद्ध करणे भाग होते. द्वंद्वयुद्धात कर्णाला भाग घेता यावा म्हणून दुर्योधनाने कणार्स अंग देशाचा राजा घोषित केले. येथे थोडा संभ्रम होण्याची शक्यता

आहे. जर कर्णाकडे क्षत्रिय गुण होते तर मग त्यास क्षत्रिय का म्हटले नाही, हा संभ्रम दूर करणे आवश्यक आहे. कर्णाकडे असलेले क्षत्रिय गुण फक्त दुर्योधनाला माहिती होते. प्रथम अभ्यास आणि त्यानंतर आचरण व समाज मनातील भाव यावर लौकिक भाव यावरून वर्ण ठरतो. पण कर्णाचे गुण पाहण्याचा प्रसंग समाजाला आला नव्हता. म्हणून अंग देशाचा राजा घोषित करून त्याचे गुण आजमावून पाहण्याची संधी दुर्योधन याने दिली. गुण-कर्म यावरून वर्णव्यवस्था असल्याचे या कलियुगात लालची धर्ममार्तंडांनी सामान्यजनांच्या लक्षात येऊ दिले नाही. त्यामुळे जन्मानुसार श्रेष्ठत्व बिंबविण्याचा प्रयास होत गेला. माउली ही जन्माने ब्राह्मण असूनही वडिलांच्या कृतीला चुकीचे ठरवून त्यांना त्रास देण्यात आला. त्यांच्या वडिलांनी गुरूआज्ञेचे पालन केले होते व त्यांचे कृत्य शास्त्रविहित होते. माउली ही भगवतगीतेची विवर्तक आहे. ज्ञानेश्वरी वा भावार्थ-गूढार्थदीपिका हे गीतेचे विवर्तन आहे.

उंचनिंच नेणे कांहीं भगवंत।
तिष्ठे भाव भक्ती देखोनियां।।
दासीपुत्र कण्या विदुराच्या भक्षी।
दैत्या घरीं रक्षी प्रल्हादासी।।

माउली हे जाणून होती. तत्कालीन उच्चभ्रू समाज वर्णाचा आधार घेऊन गीतेच्या उपदेश-संदेशाविरुद्ध वागत असल्याचे माउलीच्या लक्षात आले. म्हणून त्यांनी गीतेचा उपदेश समाजाला समजावून सांगितला. दुर्लभ मनुष्यजन्म प्राप्त झाला, याचा अर्थ मनुष्य हा सर्व आध्यात्मिक जीवन सार्थ करण्यास पात्र आहे. अभ्यास व ज्ञानमार्गाने जीवन व जीवनाच्या सार्थकतेचे गमक तथाकथित वर्ण, कारणपरत्वे जाती व्यवस्थेत नसल्याचे अशिक्षित, अज्ञानी व दुस्तर लोकांना कळत नव्हते. भारतीय उपखंडात विविध तीर्थयात्रा, धार्मिक स्थळे आणि क्षेत्रे यांचे महत्त्व अत्यंत जास्त आहे. वारी शब्दाचा मूळ अर्थ नित्य नियमित यात्रा असाही आहे. तीर्थयात्रेचे स्वरूप माउली जाणून होते. त्यानी त्यावर उपाय शोधला. समाजातील सर्व स्तरावरील लोकांना आध्यात्मिक जीवन व ज्ञानसाधनेचे धडे त्यांना कळेल त्या भाषेत सांगणे हा एकमेव मार्ग आहे, हे माउली ओळखून होती. प्रत्येक गावात जाऊन हे कार्य करणे शक्य नव्हते. समाजातील सर्व स्तरांतील लोकांना एकत्रित आणणे, त्यांना सांसारिक विचारांपासून वेगळे करून आध्यात्मिक शिकवण त्यांच्यात रुजवून विचार फलित होतील आणि त्यानंतर पवित्र मनातून आलेल्या विचाराने संसाराचा असर मोठ्या प्रमाणावर होणार नाही, या भावनेतून वारीची संकल्पना समोर आली. तत्कालीन संत निवृत्तीनाथ, सोपानकाका, मुक्ताई, संत नामदेव, गोरोबाकाका, चोखामेळा, जनाई, वगैरे यांनी माउलीच्या वारी विचाराला दुजोरा दिला. मग वारी प्रत्यक्षात आली.

तत्कालीन वारी ही फक्त प्रवचन, कीर्तन व व्याख्यान एवढ्यापुरती मर्यादित नव्हती. तेव्हा नेटाची दळणवळण व्यवस्था नव्हती. प्रत्यक्ष व्यक्ती वा खबरी जाऊन खबर दिल्याशिवाय हालहवाल कळत नव्हते. त्यामुळे वारीत जमलेले लोक आपसांत आपल्या भागातील भौगोलिक स्थिती, निसर्ग आणि परंपरा यावर चर्चा करीत. या परिस्थितीवर लौकिक जीवनमार्ग आणि आध्यात्मिक विचारांतून मात करण्याचे व समाजातील अव्यवहार्य यापासून दूर राहण्याची दृष्टी संत मंडळी भजन, कीर्तन व प्रवचन आदी मार्गांतून देत असत. हे वारीचे वैशिष्ट्य होय. कालानुरूप वारीचे उद्दिष्ट तेच असले तरी स्वरूप थोडे बदलले आहे. वारीचे स्वरूप पूर्वी धार्मिक, वैचारिक आणि सामाजिकतेशी निगडीत होते. आता वारीला पूर्णतः धार्मिक ठरविण्यात आले आहे. वारी म्हणजेच भक्ताची एक पवित्र यात्रा. एक आध्यात्मिक, मानसिक आणि शारीरिक पवित्रता साधण्यासाठी केलेली यात्रा असे स्वरूप तिला आले आहे. पूर्वी वारीने भक्ताच्या विचारात नवप्रकाश, नवचैतन्य आणि पूर्ण आनंदमय सत्य-विठ्ठल अवस्था वारकऱ्याला प्राप्त होत असे.

आाज वारी केल्यामुळे भक्ताच्या व्यवहारात एक नवा प्रकाश, एक नवे चैतन्य आणि आनंद येतो.

वारी करतांना भक्त काही गोष्टींचे पालन करतात, त्यात मुख्य म्हणजे संतवचनांवर श्रद्धा ठेवणे, तृप्ततेसाठी त्यांच्याशी संवाद साधणे आणि वारीतून पायी पंढरपुरी जाण्यासाठी प्रेरित होणे. वारीचा सर्वात सुंदर आणि विशेष भाग म्हणजे वारीच्या काळात भक्ताचे हृदय संपूर्णपणे देवतेच्या पायाशी अर्पण करणे. त्यात शांती, साधना आणि समर्पण यांचा संगम होतो. हे सर्व पैलू लक्षात घेतल्यास, वारी केल्याने मनाची शांती आणि जीवनाला एक नवीन दृष्टिकोन प्राप्त होतो. प्रत्येक वारीला एक उद्देश असतो. आपण ज्या देवतेपाशी जातो, त्या देवतेच्या कृपेमुळे आपले जीवन अधिक आनंदी होईल, हे उद्दिष्ट भक्ताच्या मनात सदैव असते. काळानुरूप संत एकनाथ व संत तुकाराम यांच्या भक्तिरचनांनी पंढरपूर वारीचे महत्त्व अजूनच वाढवले आहे. पंढरपूरच्या वारीतील प्रत्येक पाऊल भक्तांच्या श्रद्धेची आणि समर्पणाची ग्वाही देते.

पंढरीचे वारकरी। ते अधिकारी मोक्षाचे।।
पुंडलिका दिला वर। करुणाकरें विठ्ठलें।।

संत मंडळी वारीचे वर्णन खालीलप्रमाणे करतात :

संत नामदेव महाराज

आषाढी कार्तिकी भक्तजन येती। चंद्रभागेमध्ये स्नान जे करिती।
दर्शनहेळामात्रे तया होय मुक्ति। केशवासी नामदेव भावें ओवाळिती।।
नित्य हरिकथा नामसंकीर्तन। संतांचे दरूषन सर्वकाळ।।
पंढरीची वारी आषाढी कार्तिकी। विठ्ठल एकाएकी सुखरूप।।
आषाढी कार्तिकी हेचि आम्हां सुगी। शोभा पांडुरंगीं घनवटे।।
टाळ नृत्य घोष पताकांचे भार। गर्जे भीमातीर सर्वकाळ।।
कार्तिकी एकादशी। पोहा मिळाला पंढरीसी।।
पंढरीची वारी जयाचिये कुळी। त्याची पायधुळी लागो मज।।
नामा म्हणे धन्य झाले ते संसारी। न सांडिती वारी पंढरीची।।
पंढरीची वारी करील जो कोणी। त्याच्या मागे पुढे चक्रपाणी।।
पंढरीसी जावे जीवन्मुक्त व्हावे। विठ्ठला भेटावे जीवलगा।।

संत नरहरी सोनार म्हणतात,

पंढरी नगरी दैवत श्रीहरि। जाती वारकरी व्रतनेमें।।
आषाढी कार्तिकी महापर्वे थोर। भजनाचा गजर करिती तेथें।।

संत जनाबाई म्हणतात,

आले वैष्णवांचे भार। झाले हरिनाम जागर।।
ऐसा आनंद सोहळा। दासी जनी पाहे डोळा।।

संत सेनामहाराज म्हणतात,

ऐसा नामघोष ऐसे पताकांचे भार। ऐसे वैष्णव डिंगर दावा कोठे।।
वाट धरता पंढरीची। चिंता हरे संसाराची।।

संत चोखामेळा

टाळी वाजवावी गुढी उभारावी। वाट हे चालावी पंढरीची।।
कोणी पंढरीसी जाती वारकरी। तयांचे पायावरी भाळ माझा।।

संत एकनाथ महाराज

पंढरीची वारी आहे ज्याचे घरी। तोचि अधिकारी धन्य जगीं।।

धर्म अर्थ काम हे त्याचे अंकित। एका जनार्दनी मात धन्य त्याची।।

'वारकरी पंढरीचा। धन्य धन्य जन्म त्याचा।।

जगद्गुरु तुकाराम महाराज

होय होय वारकरी। पाहे पाहे रे पंढरी।।

पंढरीचे वारकरी। हे अधिकारी मोक्षाचे।।

पुंडलिका दिला वर। करूणाकर विठ्ठले।।

वारकरी संप्रदायात महत्त्वाच्या चार वारी योजलेल्या आहेत. चैत्रवारी, आषाढवारी, कार्तिकवारी व माघवारी. वारी केल्यामुळे फक्त भक्तिचा अनुभव घेतला जात नाही, तर शारीरिक आणि मानसिक स्तरावरदेखील त्याचे फायदे होतात. शारीरिक दृष्टिकोनातून वारीच्या प्रवासामुळे शरीर तावून सलाखून निघते. एक प्रकारे वारी ही तपश्चर्या आहे म्हटले तरी वावगे होणार नाही. लांब अंतर पायदळी चालणे, उत्साही भावना आणि आदर्शप्रेरणाद्वारे शारीरिक क्षमता वाढते. मानसिक दृष्टिकोनातून, वारी करताना शांतता आणि मानसिक शांती मिळते. पूजा, ध्यान, आणि व्रत ठेवल्याने चित्त शुद्ध होते. ध्यान आणि साधनाच्या प्रक्रियेमुळे मानसिक ताण कमी होतो आणि एक नवा उत्साह, उमंग आणि आनंद अनुभवता येतो. वारीचे सामाजिक दृष्टिकोनातूनही महत्त्व आहे. वारी केल्यामुळे एकता, समर्पण आणि सामूहिक भावनांचा साक्षात्कार होतो. पंढरपूर वारीमध्ये लाखो भक्त एकत्र येऊन सामाजिक उपक्रमांमध्ये सहभागी होतात. सामूहिक पूजा, भजन संध्या आणि सार्वजनिक सेवा यामुळे समाजातील एकता मजबूत होते. वरील सर्व बाबी वारीच्या सुंदरतेला आणखी एक रूप देतात. वारी केल्यामुळे वारकऱ्याची केवळ आत्म्याची शुद्धता साधत नाही, तर समाजात सकारात्मक बदल घडवण्यासाठी तो एक महत्त्वपूर्ण पाऊल उचलतो. वारी ही एक आध्यात्मिक यात्रा आहे जी केवळ भक्तिरंगाने भरलेली नसून, ती जीवनाचे एक सुंदर अनुभव साकारते. वारीच्या प्रवासात भक्त आपल्या जीवनाच्या उद्देशांचे विवर्तन करत जातो. त्याच वेळी वारी केल्यामुळे शरीर आणि मन दोन्ही शुद्ध होतात. प्रत्येक वारीच्या गंतव्यस्थळी दिलेले आशीर्वाद आणि केलेली पूजा भक्ताच्या जीवनाला एक नवीन दिशा देते. त्यामुळे वारी केल्याने त्या जीवनाचे सुंदर आणि पवित्र रूप मिळवता येते व भक्त स्वरूपरंगात न्हाऊन जातो.

अवघा रंग एक झाला। रंगी रंगला श्रीरंग।।

मी तूंपण गेले वायां। पाहतां पंढरीच्या राया।।

नाही भेदाचें तें काम। पळोनि गेले क्रोध काम।।

देही असोनि विदेही। सदा समाधिस्त पाही।।

पाहते पाहणें गेले दूरी। ह्मणे चोखियाची महारी।।

- बंडोपंत दि. कुलकर्णी, सोलापूर

जिल्हा न्यायाधीश, पुणे

***

सर्व देवांचा देव आत्मा! आत्मा हा प्रत्येकाच्या हृदयात निवास करतो व तो ध्यानाने प्राप्त होतो.

'ज्ञानेश्वरी'तील आत्मादर्शक सौंदर्यस्थळे : ४

बुद्धिनिश्चयें आत्मज्ञान। ब्रह्मरुप भावी आपणा आपण।

भ्रांती दूर होणे आत्मा विशुद्धीच्या दृष्टीने मोलाचे. गुरुवचन, गुरुवाक्य मनाला शुद्ध करते. याबाबत माउली सागर आणि लवणाचे रुपक वापरतात. मन चैतन्यदायी होणे अगत्याचे. कर्ता, कर्म, अकर्ता यातला भेद तर समजून घ्यायला हवा. देह आणि मीपणा यातले वेगळेपण, अलगता समजून घेणे आवश्यकच ठरते. मूर्त-अमूर्तही जीवाला जाणणे आवश्यक. योगसाधना, योग स्थिती पाठोपाठ आकळावी.

-डॉ. सुनील शिंदे

'मी माझे' पण विसरणे तो संन्यासी, तो संन्यस्त वृत्तीचा अशा स्वरूपाचे वचन गीताधारे माउली 'ज्ञानेश्वरी' च्या पाचव्या अध्यायात विश्लेषणपूर्वक कथन करतात. मनाने अशी प्रगल्भ भावना होणे महत्त्वाचे. अशी निरंतर जाणीव तटस्थ वृत्तीने विस्तारते. थोडक्यात मीपणाचा लोप होणे श्रेष्ठ. आत्मतत्त्वाची जाणीव विशुद्ध आत्म्याची ही अशी पारमार्थिक भावना सुरेख पद्धतीने माउली संत ज्ञानदेव मांडताना दिसतात. मात्र **'आतां गृहादिक आघवें। तें कांहीं नलगे त्यजावें।'** अशीही विलक्षण सार्थ पुष्टी केलेली दिसेल. प्रापंचिक जबाबदारी अन् त्यातही नि:संग स्वाभाविकता जपता येते हा अनमोल दाखला माउली देतात.

आत्मा श्रेष्ठ ही मूलभूत जाणीव अर्थातच मुळाशी आहे. सुखे सुख पावणे ही नितांतसुंदर जाणीव किती सखोल आहे. अग्नी विझून जातो तेंव्हा मागे राखुंडी उरणे तसेच उपाधिचे आहे. अर्थात् कर्मबंधाची विलक्षणता देखील समजून उमजून घ्यावी लागते. याबाबतीत माउली दक्षतेने सुरेख विवेचन करतात. कल्पना बुद्धी सुटते तेंव्हा घडतो संन्यस्तपणा. असा सन्यास भाव आत्म्याच्या ठायी पहावा, ही जाणीव प्रभावी शब्दांत व्यक्त होते.

आणि मी माझें ऐसी आठवण। विसरले जयाचे अंतःकरण।
पार्था तो संन्यासी जाण। निरंतर।।२०।।
जो मनें ऐसा जाहला। संगी तोचि सांडिला।
म्हणोनि सुखें सुख पावला। अखंडित।।२१।।
आतां गृहादिक आघवें। तें कांहीं नलगे त्यजावें।
जें घेतें जाहलें स्वभावें। निःसंगु म्हणऊनि।।२२।।
देखें अग्नि विझोनि जाये। मग जे रांखोंडी केवळु होये।
तैं ते कापुसें गिंवसूं ये। जियापरी।।२३।।
तैसा असतेनि उपाधी। नाकळिजे जो कर्मबंधीं।
जयाचीचे बुद्धी। संकल्पु नाहीं।।२४।।

सर्व देवांचा देव आत्मा! आत्मा हा प्रत्येकाच्या हृदयात निवास करतो व तो ध्यानाने प्राप्त होतो.

म्हणोनि कल्पना जैं सांडे। तैंचि गा संन्यासु घडे।
या कारणे दोनी सांगडे। संन्यासयोगु।।२५।।

(ज्ञानेश्वरी अ. ५ : ओ. २० ते २५)

भ्रांती दूर होणे आत्मा विशुद्धीच्या दृष्टीने मोलाचे. गुरुवचन, गुरुवाक्य मनाला शुद्ध करते. याबाबत माउली सागर आणि लवणाचे रुपक वापरतात. मन चैतन्यदायी होणे अगत्याचे. कर्ता, कर्म, अकर्ता यातला भेद तर समजून घ्यायला हवा. देह आणि मीपणा यातले वेगळेपण, अलगता समजून घेणे आवश्यकच ठरते. मूर्त-अमूर्तही जीवाला जाणणे आवश्यक. योगसाधना, योग स्थिती पाठोपाठ आकळावी. याबाबतीत काय आहे माउलींची भूमिका? मनाचे हे कंगोरे पुढीलप्रमाणे व्यक्त होतात-

योगयुक्तो विशुध्दात्मा विजितात्मा जितेंद्रियः।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते।।७।।
जेणें भ्रांतीपासूनि हिरतलें। गुरुवाक्यें मन धुतलें।
मग आत्मस्वरुपीं घातलें। हारौनियां।।३४।।
जैसें समुद्रीं लवण न पडे। तवं वेगळे अल्प आवडे।
मग होय सिंधूचि एवढें। मिळे तेव्हां।।३५।।
तैसें संकल्पोनि काढिलें। जयाचें मनचि चैतन्य जाहलें।
तेणें एकदेशियें परि व्यापिलें। लोकत्रय।।३६।।
आतां कर्ता कर्म करावें। हें खुंटलें तया स्वभावें।
आणि करी जऱ्ही आघवें। तऱ्ही अकर्ता तो ।।३७।।
नैव किंचित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्वचित्।
पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन्नश्नन् गच्छन् स्वपन् श्वसन्।।८।।
प्रलपन् विसृजन् गृण्हन्नुन्मिषन् निमिषन्नपि।
इंद्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन्।।९।।
जे पार्था तया देहीं। मी ऐसा आठऊ नाहीं।
तरी कर्तृत्व कैचें काई। उरे सांगे।।३८।।
ऐसें तनुत्यागेंवीण। अमूर्ताचे गुण।
दिसती संपूर्ण। योगयुक्तां।।३९।।

(ज्ञा. अ. ५, ओ. ३४ ते ३९)

आत्मयोग आणि कर्मफल यांत जसे अंतर आहेही अन् दुसऱ्या बाजूला परस्पर संधानही सूक्ष्म भेदासह नजरेस येते. आत्मयोग दिशा देतो. कर्मफल परिणाम सिद्ध करतो. मनः शांती असते आवश्यक तथापि अभिलाषा येते आड! तात्पर्य, अभिलाषेचा त्याग तर जरुरीचाच देवा. फलत्याग झाली पुढील पायरी. फळाची हाव तर मन सैरभैर करते. याबाबतीत कर्मफल आणि फळभोग यातील भेद ही समजून घेणे हितावह ठरते. या एकूणच स्थित्यंतराविषयी माउलींची सविस्तर भूमिका पुढीलप्रमाणे व्यक्त होते -

तरी आत्मयोगें आथिला। जो कर्मफळाशीं विटला।

सर्व देवांचा देव आत्मा! आत्मा हा प्रत्येकाच्या हृदयात निवास करतो व तो ध्यानाने प्राप्त होतो.

तो घर रिघोनि वरिला। शांति जगीं।।७१।।
येरु कर्मबधें किरीटी। अभिलाषाचिया गांठीं।
कळासला खुंटी। फळभोगाचां।।७२।।
सर्व कर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी।
नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन् न कारयन्।।१३।।
जैसा फळाचिया हांवे। तैसें कर्म करि आघवें।
मग न कीजेचि येणें भावें। उपेक्षी जो।।७३।।
तो जयाकडे वास पाहे। तेउती सुखाची सृष्टी होये।
तो म्हणे तेथ राहे। महाबोधु।।७४।।
नवद्वारें देहीं। तो असतुचि परि नाहीं।
करितुचि न करी कांही। फलत्यागी।।७५।।
(ज्ञा. अ. ५, ओ. ७१ ते ७५)

समतेची जाणीव आणि व्यापक ज्ञान यातील व्यापकता नेमक्या पद्धतीने समजून घ्यावी लागतेच महाराज! विवेक अलग आणि भ्रांती स्वतंत्र हे ओघाने येते. माणसाला दैवही समजावे आणि दैन्यही सहजपणे समजावे हे महत्त्वाचे! हेच ते अनोखेपण मार्मिक स्वरुपात संत ज्ञानदेव नजरेस आणतात :

बुद्धिनिश्चयें आत्मज्ञान। ब्रह्मरुप भावी आपणा आपण।
ब्रह्मनिष्ठा राखे पूर्ण। तत्परायण अहर्निशीं।।८७।।
ऐसें व्यापक ज्ञान भलें। जयांचिया हृदयाते गिंवसित आलें।
तयांची समता दृष्टि बोलें। विशेषूं काई।।८८।।
एक आपणपेंचि पां जैसें। ते देखतीं विश्व तैसें।
हें बोलणें कायसें। नवलु एथ।।८९।।
परी दैव जैसें कवतिकें। कहींचि दैन्य न देखे।
कां विवेकु हा नोळखे। भ्रांतीतें जेवीं।।९०।।
(ज्ञा. अ. ५, ओ. ८७ ते ९०)

आत्म्यासंदर्भात असणारी सौंदर्य स्थळे अशाप्रकारे माउली समजावून देतात .

- डॉ. सुनील शिंदे
'दत्त सुकृत', 'व्हेलेन्सिया रेसेडेन्सी',
बी-विंग, फ्लॅट नं. १०४, पहिला मजला,
अगस्ती सहकारी साखर कारखाना रोड,
अकोले, जि. अहमदनगर
(मो. ९४२३०४५३४२/९०७५९९४३३२)

***

संत सहवास आणि आत्मोद्धार

जीवनात सात्विकता तेव्हा येते जेव्हा बालपणीचे चांगले संस्कार, माता-पित्याचा व गुरुजनांचा आदर, चांगली संगत, निःस्वार्थीपणे केलेले परोपकारी कर्माचरण व संतसंगती या सर्वांतून सात्विक गुणांची वृद्धी होते. संतांचा सहवास व सत्संग जीवनात सत्वगुण वाढून सात्विकता येते. संत सहवासात आल्याने मनुष्याचे स्वभावगुण सुधारतात. षडरिपू, काम, क्रोध, लोभ, मद, मत्सर, द्वेष यांचे निर्मूलन होते. मोह माया बंधन कमी होते. संतांच्या संगतीत देहबुद्धी हळूवारपणे कमी होते व आत्मबुद्धीची वृद्धी होते. मनुष्य जीवनात सत्संगतीने संतसहवासात श्रीगुरुंची भेट होते.

-बी. के. गायकवाड

परमात्म्याच्या एकाचे अनेक होण्याच्या धारणेतून त्रिदेवासह अनेक देवी-देवतांचे अवतार झाले. श्री विष्णूनारायणाच्या आज्ञेनुसार ब्रह्माने त्रिगुणात्मक सृष्टीची रचना केली. त्यात चार योनींतून असंख्य जीवांची निर्मिती झाली. मानवही त्यातील एक जीवात्मा. पंचमहाभूतात्मक देह व मन, बुद्धी, अहंकार अशा अष्टदा प्रकृतीचा मानव अन्य सर्व जीवांपेक्षा बुद्धिमान आहे. बुद्धी ही देहबुद्धी तसेच आत्मबुद्धी यानुसार देहांच्या अनुषंगाने आवश्यक गरजा, अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण आदि जीवनास आवश्यक सर्व भौतिक सुख-सुविधा प्राप्तीसाठी मनुष्याकडून मन इंद्रियांच्या सहाय्याने सतत कर्मे करवून देह सुखासाठी राबवित असते. आत्मबुद्धी मानवाचे सत्यनिजस्वरूप आत्मा व त्याचे आत्मज्ञान होण्यासाठी संत सहवासात परमात्म स्वरूपाची म्हणजेच ईश्वराची आवड व प्रेम निर्माण करून देणारी आत्मकल्याणकारी असते.

संत मानवास सातत्याने सांगतात, अनेक जन्मांच्या योनींतून हा मानवदेह प्राप्त झाला आहे. त्याचे आत्मकल्याण करवून घ्यावे. त्यासाठी सर्व प्रथम मनोभावे संतांना शरण जावे. संत सहवासातून जीवाचा आत्मोद्धार होतो. मानव जन्माचे हे मुख्य ध्येय आहे.

सर्वसाधारण मनुष्य प्रकृती मायेच्या अधीन राहून त्रिगुणात्मक म्हणजेच सत्व, रज, तम या गुणांनी युक्त व त्याचे आजवरच्या जन्माच्या अनुषंगाने देह बुध्दीचे प्राबल्याखाली जीवन व्यतित करीत असतो.

या अनेक जन्माच्या संस्कारांत देह म्हणजेच 'मी' ही देहबुध्दी दृढ झालेली असते. जीवनात देहासाठी सर्व भौतिक सुख प्राप्तीसाठी सतत झगडत राहतो. त्याकरिता तो विविध कर्माचरण करतो. मानव जीवनात देणारे घेणारे त्याचे कर्मच असते. यासाठी कर्माचरण करताना सावध असावे.

ही कर्मेही प्रकृतीच्या मायेने नुसार सात्विक राजस व तामस स्वभाव वृत्तीने घडतात. संत जगदगुरू तुकाराम महाराज यांनी त्यांच्या सार्थ बारा अभंगवाणींतून निर्देश केल्यानुसार

'तुका म्हणे ऐका सत्वाचे सामर्थ्य।
करवी परमार्थ अहर्निशी।।५।।'

मनुष्याच्या हातून सात्विक, फलाशा न ठेवता केलेली निष्काम कर्म, कर्तेपणाचा अहंकार न ठेवता ईश्वरास समर्पित केली असता मनुष्याला कर्मबंधनातून मुक्त ठेवून जीवनमुक्त होण्यास व मोक्षास सहास्यभूत होतात.

जीवनात सात्विकता तेव्हा येते जेव्हा बालपणीचे चांगले संस्कार, माता-पित्याचा व गुरुजनांचा

सर्व देवांचा देव आत्मा! आत्मा हा प्रत्येकाच्या हृदयात निवास करतो व तो ध्यानाने प्राप्त होतो.

आदर, चांगली संगत, निःस्वार्थीपणे केलेले परोपकारी कर्माचरण व संतसंगती या सर्वांतून सात्विक गुणांची वृद्धी होते. संतांचा सहवास व सत्संग जीवनात सत्वगुण वाढून सात्विकता येते. संत सहवासात आल्याने मनुष्याचे स्वभावगुण सुधारतात. षडरिपू, काम, क्रोध, लोभ, मद, मत्सर, द्वेष यांचे निर्मूलन होते. मोह माया बंधन कमी होते. संतांच्या संगतीत देहबुद्धी हळूवारपणे कमी होते व आत्मबुद्धीची वृद्धी होते. मनुष्य जीवनात सत्संगतीने संतसहवासात श्रीगुरुंची भेट होते. श्रीगुरू जीवाला आत्मकल्याणाचा मार्ग दाखवितात.

भक्ताच्या रक्षणासाठी प्रत्यक्ष परमात्मा भगवान विष्णूने परमभक्त अंबराजा यास दुर्वास ऋषींनी दिलेला शाप स्वतः स्वीकारून अरवील योनीत दशावतार श्रीराम, श्रीकृष्ण, परशुराम,वामन आदी अवतारण धारण करून सृजनांचे रक्षण व दुर्जनांचा निःपात करून जगद्रक्षण व कल्याणाचे कार्य केले आहे. आज हजारो वर्षे लोटली तरी त्यांचे विश्वात्मक देव कार्याचे स्मरण करतात. परमात्म्याच्या सगुण स्वरूपातील देव अवतारास सर्व भक्त श्रद्धा व भक्तिद्वारे चरणी लीन होतात. विठ्ठलाची भक्तिची वारी याचाच भाग आहे.

'श्रध्दावान लभ्यते ज्ञानम्' या गीतेतील उक्तिनुसार श्रद्धा व भक्ती करणाऱ्यास ज्ञानाची म्हणजेच आत्मज्ञानाची प्राप्ती होते. श्रद्धा, भक्ती निष्ठापूर्वक असणे आवश्यक आहे.

ईश्वर हा सर्वत्र व्यापून आहे. सर्वाभूती ईश्वराला पाहणे. जे जे भेटे भूत ते ते मानिजे भगवंत. सर्वाठायी एकच परमात्मा आत्मा स्वरूपांत विराजमान आहे. त्यावर प्रेम करा. आत्मस्वरूप हेच आपले नीज स्वरूप आहे. त्यास जाणून घ्यावे. जीवनात त्यासाठी संत सहवास सत्संगंती व श्री गुरूंची भेट होणे नितांत गरजेचे आहे.

यासाठी संत जगद्गुरू तुकाराम महाराज अभंग वाणीतून म्हणतात **'हेचि दान दे देवा, तुझा विसर न व्हावा, नलगे मुक्ती आणि संपदा, संत संग देई सदा।'** श्री गुरू हे परमब्रह्म स्वरूप आहेत, त्यांना अनन्य भावाने शरण जावे. गुरू आज्ञेचे पालन करून मुमुक्षु भक्ताने श्रद्धा व भक्तियुक्त अंतःकरणाने गुरूभक्ती करावी. 'श्री गुरु हरि हर बीरंची जाण, स्वरूपी तोच नारायण। मन करूनी निर्वाण, सेवा करावी भक्तीने।' - गुरूगीता संसार हे मायेचे गहन बंधन आहे. ममता, मोह, माया, वासना, आसक्तीने बद्धा झालेला जीव आत्मकल्याणापासून दूर राहतो, कर्म बंधनामुळे जन्म मरण चक्रात अडकून राहतो. देह नश्वर असून हृदयस्थ असणारा आत्मा ईश्वर स्वरूप नित्य चिरंतर अविनाशी आहे.

मूळचा आनंद स्वरूप असलेला जीव आत्मस्वरूपाचा विसर पडल्याने शाश्वत सुख आनंदापासून वंचित राहतो. मनुष्य करीत असलेला प्रयत्न, कष्ट त्याच्याकडून देह सुखासाठी होतात. आत्मानंद मिळण्यासाठी जीवाला संत सहवास व श्रीगुरूंचे मार्गदर्शन व गुरू कृपा पाहिजे.

'हृदय मंदिरी जे मज पाहती त्यास होय माझी प्राप्ती' ध्यानातून स्वस्वरुप आत्म्याचे आत्मचिंतन केल्याने गुरूकृपेने आत्मज्ञान मिळते व भक्ताला जीवनात शाश्वत, सुख व आनंद व समाधान मिळते. आत्मा मालिक।

-बी. के. गायकवाड, पुणे

प्लॉट क्र. ५, नव महाराष्ट्र को. ऑ. हौसिंग सोसायटी,
सातारा रोड, अरण्येश्वर कॉर्नर, पुणे ४११००९.
मो. नं. : ९४०३०२६१६४

***

गुरु वाक्य

गुरु वाक्य वह अमूल्य निधि है जिसे भगवान् या आध्यात्मिक गुरु प्रदान करते हैं। वह केवल निर्देश नहीं, बल्कि एक उच्चतर चेतना का प्रतिबिंब होता है। शाब्दिक सत्य और आत्मिक सत्य का भेदः शाब्दिक सत्य वह है जिसे आँखा, कान, मन ग्रहण करते हैं। आत्मिक सत्य वह है जिसे अंतःकरण, अंतर्ज्ञान और अनुभूति द्वारा जाना जाता है। गुरु वाक्य अक्सर शाब्दिक सत्य के स्तर पर विरोधी दिखता है- यह गलत है, तुम इसे छोड़ दो, यह करना उचित नहीं-परंतु आत्मिक स्तर पर वह नितांत सही और अनिवार्य होता है।

-नरेश यादव

गुरु वाक्य समीक्षात्मक रूप से तुरन्त में किसी के लिए ग़लत या झूठ अनुभवित लग सकता है या हो सकता है, पर प्राकृतिक रूप से हमेशा सही होता है।

गुरु वाक्य - ये शब्द मात्र शब्द नहीं, बल्कि एक जीवन-दर्शन है। गुरु का वचन अमृत तुल्य होता है, जो शिष्यों के भाग्य को बदलने, उनके अज्ञान को दूर करने और अंततः उन्हें आत्मा की दिव्यता का अनुभव कराने का साधन बनता है। गुरु वाक्य की विशेषता यही है कि प्रारंभ में वह हमारे तर्क, हमारी निर्णय-क्षमता, यहां तक कि हमारी भावनाओं को भी चुनौती दे सकता है; फिर भी वह प्रत्येक परिस्थिति में, गूढ़ रूप से, हमारी आत्मा के हित में कार्य करता है। शुरू में वह ऐसा प्रतीत हो सकता है- समीक्षात्मक रूप से किसी के लिए ग़लत या झूठ लग सकता है या हो सकता है पर प्राकृतिक रूप से हमेशा सही होता है। इस एक वाक्य में ही गुरु-वचन के सत्य का सार निहित है: बाह्य दृष्टि से जो सत्य मौजूद है, वह आंतरिक सत्य नहीं होता, और जो आंतरिक सत्य होता है, वह प्राकृतिक, अविचल और शाश्वत होता है। गुरु प्रेरणा से कुछ क्रम वाक्यों में विषय को निम्न प्रकार से आपके समक्ष प्रस्तुत कर रहा हूँ :-

१. गुरु वाक्य का स्वरूप और महत्व

गुरु वाक्य वह अमूल्य निधि है जिसे भगवान् या आध्यात्मिक गुरु प्रदान करते हैं। वह केवल निर्देश नहीं, बल्कि एक उच्चतर चेतना का प्रतिबिंब होता है। शाब्दिक सत्य और आत्मिक सत्य का भेदः शाब्दिक सत्य वह है जिसे आँखा, कान, मन ग्रहण करते हैं। आत्मिक सत्य वह है जिसे अंतःकरण, अंतर्ज्ञान और अनुभूति द्वारा जाना जाता है। गुरु वाक्य अक्सर शाब्दिक सत्य के स्तर पर विरोधी दिखता है-यह गलत है, तुम इसे छोड़ दो, यह करना उचित नहीं-परंतु आत्मिक स्तर पर वह नितांत सही और अनिवार्य होता है। प्राकृतिक सत्य का आदर्शः यहाँ 'प्राकृतिक रूप से सही' का तात्पर्य है उन नियमों, धर्म और कर्मों से जो सृष्टि-व्यवस्था के अनुरूप हैं।

२. प्रारंभिक विरोधः तर्क और अहंकार की परीक्षा

जब शिष्य गुरु वाक्य सुनता है, तो उसके मन में अनेक संदेह उठते हैं। बाह्य अनुभव का प्रबल महत्व, अहंकार की रक्षा युक्ति, मन की अस्थिरता - ये सभी गुरु वचन को अस्वीकारने के कारण बनते हैं। यह विरोध अंतर्निहित परीक्षा है-क्या शिष्य अपने अहंकार और मन के संदेह से ऊपर उठकर गुरु वचन की पवित्रता को पहचान सकेगा?

३. गुरु वाक्य की स्वीकृतिः आस्था और श्रद्धा :

गुरु वाक्य की वास्तविकता को स्वीकार करने के लिए श्रद्धा (ऋरळींह) और भावविभोरता (इहर्रीं) आवश्यक हैं। बिना श्रद्धा के गुरु वाक्य खोलकर देखे बिना ही टाल दिया जाएगा, और बिना भावविभोरता के वह हृदय में स्थापित नहीं हो पाएगा।

४. गहन अंतरात्मा से सत्य चिंतन :

गुरु वाक्य मिलने के पश्चात् शिष्य का कार्य है-निर्विकार अवलोकन, स्व-चिंतन और आत्मनिरीक्षण, विरोधाभास की आत्मीयता, अंतर्ज्ञान का प्रबोधन। इन चरणों से गुजरकर ही गुरु वाक्य आत्मा में स्थित होता है।

५. गुरु वाक्य का अनुपालन और प्रभाव :

गुरु वाक्य जब अंतःकरण में स्थापित हो जाता है, तब उसका पालन स्वतः प्रवाहित हो उठता है। जीवन-चर्या में परिवर्तन, मन की स्वच्छता, अंतरात्मा का स्फूर्तिकरण, समग्र संरक्षा - ये सब गुरु वाक्य के फल हैं। प्रसंगवश एक लगुकथा आपके ध्यान को गुरुवाक्य में प्रेरित रखने के लिए अनुकरणीय है, कृपया गौर फ़रमायें।

आध्यात्मिक प्रसंगः गुरु-शिष्य की कथा :

एक समय की बात है, एक तीव्र इच्छाशक्ति वाला युवक, राघव, अपने गुरु के पास ज्ञान की खोज में आया। उसने कई सिद्धांत पढ़े थे, अनेक सत्संग किए थे, पर अंततः अनुभव न हो सका। गुरु ने शांत भाव से पूछा, राघव, तुम क्या चाहते हो? गुरुदेव, मैं शीघ्र ही आत्मज्ञान पाना चाहता हूँ, संसार के बंधनों से मुक्ति की अनुभूति करना चाहता हूँ। गुरु ने मुस्कुराकर कहा, बहुत अच्छा। पहले एक काम करो-हर दिन सुबह तीन घंटे मठ के रसोई में बर्तन माँजना। राघव अचंभित हुआ पर गुरु की आज्ञा अविलंब मानकर रसोई में बैठ गया। पहली सुबह तीन घंटे बीतते-बीतते उसने सोचा, यह तो मेरा समय व्यर्थ हो रहा है, बर्तन तो फिर भी गंदे ही आते हैं। पर वह झुककर बर्तन मांजता रहा। दूसरे दिन गुरु ने उत्तर न देते हुए राघव को मठ के पिछवाड़े लकड़ियाँ काटने भेजा। राघव ने कठोर लकड़ियों को काटा, ढोया और घर के कोने में रख दिया। तीन हफ्ते इसी प्रकार कटाई और बर्तन माँजने का चक्र चलता रहा। एक दिन राघव उठा कर गुरु के सामने खड़ा हुआ और बोला, गुरुदेव, मैंने बर्तन मांजे, लकड़ियाँ काटीं, पर इससे आत्मज्ञान कैसे आएगा? यह तो व्यर्थ लगता है। गुरु ने आँखों में करुणा लिए कहा, देखो, तुम्हारे भीतर दो वृत्तियाँ हैं-'मैं कर रहा हूँ' और 'मुझे चाहिए फल'। जब तक तुम्हारा मन इन दोनों के बीच झूलता रहेगा, आत्मज्ञान दूर ही रहेगा। मैं तुम्हें दोनों वृत्तियों से ऊपर उठाकर लाया हूँ: बर्तन माँजते समय शुद्धि पर ध्यान दो, लकड़ी काटते समय शक्ति पर। फिर

गुरु ने राघव को बगीचे में ले जाकर एक सूखी शाखा दी और कहा, इस शाखा को धरती में दफ़न कर दो, पर फिर भी रोज उस जगह पानी डालना मत भूलना। राघव ने आज्ञा मानी। कुछ दिनों बाद वही शाखा नए अंकुर की तरह फूट पड़ी। गुरु ने पूछाः क्या इस शाखा ने जल विलुप्त कर लिया? राघव स्तब्ध रह गया। गुरु ने समझाया, जब तुम बर्तन माँजते, तब तुम्हारा समग्र ध्यान शुद्धि पर होता। जब लकड़ियाँ काटते, तब ऊर्जा पर। और जब उसे दफ़न कर मिट्टी में नमी लेकर आए, तब जीवन पर। ये तीन कार्य तुम्हें 'शुद्धि', 'शक्ति' और 'जीवन'-बिना 'करने की इच्छा' और 'फल की लालसा' के-के बीच संतुलन सिखा रहे थे। जैसे शाखा मिट्टी में पुकारे बिना पुष्पित हुई, वैसे ही जब तुम 'मैं' और 'मेरा फल' के आवरण से मुक्त हो जाओगे, अपनी स्वाभाविक शुद्धता, शक्ति और जीवनशक्ति को अनुभव करोगे-यही आत्मज्ञान है।

६. प्रतिरोध और पुनः परीक्षा :

कुछ समय पश्चात् शिष्य को नई चुनौतियाँ मिलती हैं-आकर्षण, मोह, सामाजिक दबाव। यह पुनः परीक्षा है-क्या शिष्य आत्मविश्वास से गुरु वाक्य में स्थित रह सकता है? अंतःकरण में स्मरण, सत्संग और धैर्य से इसे पार कर सकता है।

७. चरम फलः आत्मा का उदय

गुरुवचन का गहन अनुभव और पालन अंततः आत्मिक पुनर्जन्म जैसा होता है। चैतन्य का प्रस्फुटन, सार्वभौमिक दृष्टि, मोक्ष का आनंद - ये सभी गुरु वाक्य के चरम फल हैं।

अंतिम निष्कर्ष यही है, समीक्षात्मक रूप से किसी के लिए ग़लत या झूठ लग सकता है या हो सकता है पर प्राकृतिक रूप से हमेशा सही होता है। यह कथन गुरु वाक्य का सार है। गुरु वचन का मार्ग सरल नहीं, परंतु जीवन और मृत्यु पर विजय पाने का निश्चित माध्यम है। श्रद्धा, आत्मनिरीक्षण, सत्संग और संयम से इसे आत्मसात् करें।

गुरु की ऊर्जा सूर्य-सी, अम्बर-सा विस्तार,
गुरु की गरिमा से बड़ा, कोई नहीं आकार।
सानिध्य ही गुरु का, जग में बड़ा उपहार,
क्षण-क्षण माटी को गढ़े, तब मूरत तैयार।
आत्मा मालिक

- नरेश यादव,
आत्मा मालिक परिवार, इंदौर

***

||आत्मा मालिक||

आत्मा मालिक ध्यानपीठ, कोकमठाण

आत्मा मालिक ध्यान योग मिशन आयोजित

गुरूपौर्णिमा महोत्सव

दि. ८ जुलै - १० जुलै २०२५

सर्व भाविकांना कळविण्यात येते की प्रतिवर्षी प्रमाणे याहीवर्षी परमपूज्य सदगुरू आत्मा मालिक माऊलींच्या पावन सानिध्यात कोकमठाण आश्रमात 'आत्मा मालिक गुरूपौर्णिमा महोत्सवाचे' आयोजन करण्यात आले आहे.

सदर महोत्सवात विश्वात्मक परिवारातील सर्व संत, महंत, साधक व विविध क्षेत्रातील मान्यवर उपस्थित राहणार आहे. तरी आपण या सत्संग सोहळ्यात सहभागी होऊन सदगुरूकृपेचा व संत दर्शनाचा लाभ घ्यावा ही विनंती.

वेळ	दैनंदिन कार्यक्रम
पहाटे ०५ ते ०७	ध्यान व काकड आरती
स. ०७ ते ०८	नाश्ता
स. ०८ ते ०९	भजन सेवा
स. ०९ ते १०	मौन ध्यान
स ११ ते दु.१२:३०	प्रवचन सेवा, भजन सेवा व मध्यान्ह आरती
दु. ०१ ते ०३	महाप्रसाद
दु. ०३:३० ते ०५	हरिपाठ
सायं. ०५ ते ०६	मौन ध्यान
सायं. ०७ ते ०९	सत्संग व आरती
रात्री ०९:००	महाप्रसाद

दिव्य दर्शन व सत्संग सोहळा

चौदस बुधवार दि. ९ जुलै २०२५

वेळ	दैनंदिन कार्यक्रम
रात्री ०९ ते ११	भजन सेवा/प्रवचन सेवा
रात्री ११ ते ०१	भजन सेवा/प्रवचन सेवा
रात्री ०१ ते ०३	मुख्य सत्संग ब्रम्हमुहूर्त महाआरती

अनुग्रह (नामदान सोहळा)

चौदस, बुधवार, दिनांक ९ जुलै २०२५ रात्री ०९:०० ते १०:०० या वेळेत होईल.

कार्यक्रमाचे ठिकाण

आत्मा मालिक ध्यान योग मिशन

आत्मा मालिक ध्यानपीठ, कोकमठाण
शिर्डी कोपरगांव रोड, मु.पो. कोकमठाण, ता. कोपरगांव, जि. अहिल्यानगर
९५६१४८०४४८, ८३८००३९३०५, ८३८००३९४०५

सस्नेह निमंत्रण

✻ प्रेषक ✻

संपादक, मासिक ॐ गुरुदेव

विश्वात्मक जंगली महाराज आश्रम ट्रस्ट, कोकमठाण,

मु.पो.कोकमठाण (चैतन्यपुरी), शिर्डी-कोपरगांव रोड,
ता. कोपरगांव, जि. अहमदनगर (महाराष्ट्र)-४२३६०१